

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE, FILOZOFICKÁ FAKULTA
Ústav slavistických a východoevropských studií

FRAZEOLOGIZMY S VLASTNÍMI JMÉNY V RUSKÉ A ČESKÉ FRAZEOLOGII

bakalářská práce

Pavla Bauerová

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Natálie Rajnochová, Ph.D.

Praha 2007

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu.

Pavla Bauerová

PODĚKOVÁNÍ

Na prvním místě musím velmi poděkovat své školitelce paní doktorce Natálii Rajnochové za cenné rady a připomínky k této práci i za to, že ve mně svými přednáškami vzbudila zájem o ruskou frazeologii.

Dále bych ráda poděkovala všem učitelům, kteří mě po dobu mých studií vyučovali. Velice děkuji také paní Tatěně Pachlové, díky níž jsem podlehla kouzlu ruštiny, a dále Marku Chvátalovi, od něhož jsem se také hodně naučila.

OBSAH

1. ÚVOD	2
2. OBECNÁ CHARAKTERISTIKA FRAZEOLGIZMŮ	4
2.1. Vymezení pojmu frazeologismus.....	4
2.2. Různé přístupy k frazeologizmům	5
3. VLASTNÍ JMÉNA VE FRAZEOLOGII.....	7
3.1. Význam vlastního jména a procesy frazeologizace vlastních jmen	7
3.2. Typy vlastních jmen ve frazeologii.....	9
4. PŘEHLED FRAZEOLGIZMŮ S VLASTNÍMI JMÉNY	11
4.1. Původní ruské a české frazeologizmy odrážející národní specifičnost vytvořenou lingvistickými faktory	11
4.1.1. Frazeologizmy s vlastními jmény vypovídajícími o sociálním statusu denotátu	11
4.1.2. Slovní hříčky a frazeologizmy s fiktivními vlastními jmény.....	15
4.2. Původní ruské a české frazeologizmy odrážející extralingvistické realie.....	18
4.2.1. Frazeologizmy vycházející z folklóru	19
4.2.2. Frazeologizmy spjaté s národními dějinami	21
4.2.3. Frazeologizmy pocházející z národní literatury.....	22
4.3. Frazeologizmy cizího původu	23
4.3.1. Biblizmy	23
4.3.2. Frazeologizmy vycházející z antické kultury	29
4.3.3. Frazeologizmy převzaté ze světové historie a literatury.....	33
5. ZÁVĚR	35
PE3IOME	37
SUMMARY	39
SEZNAM ZKRATEK PRAMENŮ	40
SEZNAM UVEDENÝCH FRAZEOLGIZMŮ	41
POUŽITÁ LITERATURA	46

1. ÚVOD

Frazeologizmy, tj. strukturně i obsahově různorodé lexikální jednotky složené ze dvou a více komponentů, zauímají v jazykovém systému speciální postavení. Jejich studiem se zabývá samostatná jazykovědná disciplína – frazeologie.

Mezi frazeologizmy patří ustálená slovní spojení (*бить баклуши, собаку съест, как банный лист, золотые горы...*), pořekadla, přísloví (*Без труда не вынешь и рыбку из пруда*) i zlidovělé citáty z literárních a filmových děl (*Быть или не быть, Москва слезам не верит*).

Rčení a přísloví se ocitla v zorném poli badatelů již dávno – u nás se jimi zabýval už v 17. století Jan Amos Komenský. V 19. stol. ho následovala celá řada obrozenců v čele s Dobrovským a Čelakovským. Také v Rusku má sběr a zpracování přísloví dlouholetou tradici. Většina autorů se však soustředila na jejich etnografický a kulturologický aspekt.

Systematické jazykové zkoumání všech typů frazeologických jednotek bylo zahájeno mnohem později. Frazeologie se začala naplno rozvíjet až po druhé světové válce. Za zakladatele ruské frazeologie je považován V. V. Vinogradov. Na jeho práce navázali B. Larin, A. Babkin, V. Žukov, N. Šanskij, S. Šuležkova, V. Mokienko, A. Birich, L. Stěpanova aj.

V Čechách položil základy frazeologie jako vědecké disciplíny J. Zaorálek. V současnosti je největší kapacitou české frazeologie F. Čermák. Frazeologickým bádáním se dále věnují M. Čechová, R. Blatná aj. Srovnáváním různých aspektů české a ruské frazeologie se zabývají např. L. Stěpanova, A. Wurm nebo V. Mokienko.

Termín frazeologie neoznačuje pouze vědeckou disciplínu, ale také soubor frazeologizmů jako takový – tj. širokou škálu často výrazně nesourodých jazykových jednotek. V rámci této škály se však dají na základě různých kritérií vymezit skupiny frazeologizmů, které sice mohou být stále velice různorodé, ale přesto vykazují nějaký společný příznak. Takto lze vydělit z celkového souboru frazeologických jednotek například skupinu frazeologizmů obsahujících ve své struktuře vlastní jméno - tzv. onomastické frazeologizmy, popř. jejich deriváty.

Onomastické frazeologizmy sice představují v rámci frazeologického systému menšinu, přesto jsou v běžné řeči poměrně frekventované. Oproti frazeologizmům s obecnými jmény se vyznačují určitými specifickými rysy, které budou nastíněny v dalších kapitolách.

Práce si klade za cíl vysvětlit specifiku frazeologizmů s vlastními jmény, podat přehled nejrozšířenějších ruských onomastických frazeologizmů, vysvětlit jejich původ a srovnat

jejich použití s frazeologizmy s vlastními jmény v češtině. Základem pro výběr materiálu se staly především *Словарь русской фразеологии* autorů A. Birich, V. Mokienka a L. Stěpanové (1998) a slovník *Lidová rčení* od J. Zaorávka (2. vyd., 1996). V práci je uvedeno celkem 144 ruských a 162 českých onomastických frazeologických jednotek. Frazeologizmy jsou zaznamenány v pravopisné podobě, ve které se vyskytují ve zdrojové literatuře.

2. OBECNÁ CHARAKTERISTIKA FRAZEOLOGIZMŮ

Dříve než přistoupíme k samotnému předmětu této práce, tedy k frazeologizmům s vlastními jmény, si podrobněji vysvětlíme, co se vlastně obecně rozumí pod pojmem frazeologismus a stručně se zmíníme o různých přístupech k jeho zkoumání.

2.1. Vymezení pojmu frazeologismus

Ačkoliv se o přesné vysvětlení pojmu frazeologismus (nebo též frazém, idiom, frazeologická jednotka, rčení – rus. *фразеологизм, фразеологическая единица, фразеологический оборот*) pokoušelo v minulosti již mnoho autorů, žádná obecně platná definice zatím neexistuje. Příčina tkví v obrovské formální i obsahové rozmanitosti vícekomponentních jazykových jednotek, které jsou tradičně k frazeologizmům řazeny. Vymyslet výstižnou formulaci, jež by bezesbytku pokryla všechny typy a aspekty frazeologizmů je tudíž velice složité.

F. Čermák (1982:18;1985:168) uvádí, že k nejčastěji předkládaným charakteristikám frazeologizmu patří (A) ustálenost, reprodukovatelnost, celistvost pojmenování a významu, známost; (B) víceslovnost, syntaktická ustrnulost, utvořenost více či méně nemodelovým způsobem, nesoučtovost významů komponentů, vázaný význam komponentu, sémantická nerozložitelnost, přítomnost archaizmů, přítomnost minimálně dvou polysémních komponentů; (C) nezaměnitelnost komponentu, paradigmatická vázanost komponentu; (D) transformační efektivnost; (E) idiomatičnost, ekvivalentnost slovu, obraznost, nepřeložitelnost, terminologičnost, expresivnost, emocionálnost aj.

N. Šanskij (1985:20) definuje frazeologismus (*фразеологический оборот*) jako jazykovou jednotku, která je reprodukovatelná jako celek, skládá se ze dvou nebo více přízvukných komponentů slovního charakteru a má ustálený význam, složení a strukturu. Za nejdůležitější rys odlišující frazeologismus od pouhého volného slovního spojení považuje N. Šanskij reprodukovatelnost.

Jiní badatelé (např. V. Mokienko nebo L. Stěpanova) zdůrazňují jako důležitý aspekt frazeologizmů jejich expresivitu: „Pod pojmem frazeologická jednotka se rozumí ustálené, reprodukovatelné, expresivní spojení lexém, které se (zpravidla) vyznačuje uceleným významem.“ (Mokienko, 1980:4).

Podle L. Stěpanové je frazeologismus ve srovnání se slovem anomální tím, že sice plní funkci nominativního znaku, ale zároveň je v jazykovém systému jako jazyková jednotka

přebytečný. Tuto přebytečnost nicméně kompenzuje právě jeho expresivní funkce (Stěpanova, 2004, 8) a také jeho ekonomičnost.

K jednomu z nejexaktnějších vymezení frazeologizmu dospěl F. Čermák: „Frazém a idiom je nemodelové a ustálené syntagma prvků, z nichž (aspoň) jeden je z hlediska druhého členem extrémně omezeného a zavřeného paradigmatu (formálně a většinou i sémanticky). Prvkem se rozumí běžná jazyková jednotka libovolné roviny (kromě fonologické), ve skutečnosti však pouze určitá podoba, forma této jednotky, tj. např. určitý slovní tvar, morf apod.“ (Čermák, 1985: 177).

S více či méně tradičními definicemi frazeologizmu přišli samozřejmě i jiní autoři, nicméně, jak již bylo řečeno, zcela uspokojivě vymežit tento pojem se zatím nepodařilo a zůstává otázkou, zda je to vůbec možné.

U frazeologizmů obsahujících jako jeden z komponentů vlastní jméno podle našeho názoru nejvíce ze všech výše uváděných kritérií vystupují do popředí expresivita a obraznost. (Ačkoliv u některých onomastických frazeologizmů nemusí být obraznost na první pohled patrná, přesto hraje významnou roli při procesu frazeologizace vlastního jména.)

2.2. Různé přístupy k frazeologizmům

Vzhledem k tomu, že frazeologizmy představují velice pestrou množinu různorodých jazykových jednotek, nabízí se mnoho způsobů jejich uchopení a z toho vyplývající klasifikace. Existují dvě základní roviny přístupu ke frazeologizmům – rovina synchronní (tj. zkoumání charakteru a funkce frazeologizmů v současném jazyce) a rovina diachronní (sledování vývoje frazeologie v průběhu jednotlivých historických etap příslušného jazyka).

V rámci synchronního přístupu existuje mnoho různých kritérií podle kterých je možné frazeologizmy klasifikovat – sémantických, gramatických, lexikologických i stylistických. V ruské tradici je rozšířená sémantická klasifikace rozpracovaná V. Vinogradovem (např. Vinogradov, 1977) a později doplněná N. Šanským. Šanskij (1985:56) dělí frazeologizmy na základě vztahu mezi významem frazeologizmu jako celku a původním významem jeho komponent do čtyř hlavních skupin: (1) *фразеологические сращения*, (2) *фразеологические единства*, (3) *фразеологические обороты*, (4) *фразеологические выражения*¹.

Фразеологические сращения jsou sémanticky nedělitelné frazeologizmy, jejichž celkový význam se v synchronní rovině nedá vyvozovat z významu jejich komponentů. Z ruských

¹ uvádíme pouze ruské termíny, protože odpovídající české výrazy chybí

onomastických frazeologizmů do této skupiny patří např. *валять ваньку* nebo *наготовить (наварить) как на Маланьину свадьбу*.

Mezi *фразеологические единства* patří sémanticky nedělitelné frazeologizmy, jejichž celkový význam je zjevně motivován významem jednotlivých komponentů. Tyto frazeologizmy si uchovávají značnou část obraznosti. Přiřazovat do této kategorie některé onomastické frazeologizmy může být vzhledem k problematické otázce existence významu vlastního jména poněkud sporné. Přesto by sem za určitých okolností snad mohly být řazeny např. frazeologizmy odkazující na mytologické, biblické, historické či literární postavy a jejich obecně známé charakterové vlastnosti nebo skutky (*танталовы муки, каинова печать, в костюме Адама, потемкинские деревни* atd.).

Фразеологические обороты se vyznačují tím, že obsahují jak slova s nezávislým významem, tak slova, jejichž význam je frazeologicky vázaný (např. ve výrazu *закадычный друг* je frazeologicky vázané slovo *закадычный*, protože jeho spojení s jiným substantivem než *друг* nedává smysl).

Poslední skupinu představují *фразеологические выражения*, jejichž komponenty na sebe nejsou významově vázány, takže netvoří sémanticky nedělitelný celek. Jediným, co tato slovní spojení odlišuje od běžných jazykových jednotek s nezávislým významem, je jejich reprodukovatelnost a ustálenost. Do této kategorie spadají různá pořekadla, přísloví, všeobecně známé citáty z knih, filmů nebo písní apod. (např. *было дело под Полтавой, вниз по матюшке по Волге* aj.). V další části práce se takovými typy frazeologizmů pro jejich přílišnou různorodost zabývat nebudeme.

Kromě sémantického navrhuje N. Šanskij (1985) ještě jiné způsoby dělení frazeologizmů – lexikální (podle lexikálního složení komponentů), strukturní (vyčleňuje dva základní typy frazeologizmů – frazeologismy s větnou strukturou a frazeologismy strukturně odpovídající slovnímu spojení, oba typy blíže charakterizuje) a dotýká se též diachronního aspektu frazeologie, když rozděluje frazeologizmy podle původu a naznačuje procesy jejich vzniku.

Dělení frazeologizmů podle původu bude i základem klasifikace onomastických frazeologizmů v další části této práce. Jako vzor pro tuto klasifikaci posloužily práce L. Štěpanové (2004) a S. Šuležkové (2002).

3. VLASTNÍ JMÉNA VE FRAZEOLOGII

Centrálním bodem všech onomastických frazeologizmů je, jak již bylo řečeno, vlastní jméno (proprium). Frazeologizmy s vlastními jmény představují sice jak v ruštině, tak v češtině pouze zlomek celkové frazeologické zásoby, přesto některé jejich specifické aspekty jsou natolik zajímavé, že si zaslouží být podrobněji studovány. Většina těchto zvláštností vyplývá z povahy centrálního členu – propria. Souvisí především s problematikou jeho významu.

3.1. Význam vlastního jména a procesy frazeologizace vlastních jmen

Propria, stejně jako obecná podstatná jména (apelativa) mají funkci pojmenovávat osoby, předměty nebo jevy (nominativní funkce). Propria se však od apelativ odlišují způsobem nominace. Vlastní jména pojmenovávají individuální předměty, které sice patří do třídy předmětů stejného druhu, ale samy o sobě nenesou žádnou informaci o příslušnosti daného předmětu do této skupiny.

Obecná jména pojmenovávají předmět na základě jeho příslušnosti k určitému druhu a zároveň označují tento předmět jako nositel příznaků charakteristických pro všechny předměty daného druhu (Russkaja grammatika, 1980).

Vlastní jména tedy ukazují na výjimečnost, jedinečnost denotátu, nezasazují ho však do kontextu. Někteří lingvisté proto považují propria za jazykové znaky, které nenesou žádný význam. Například B. Havránek a A. Jedlička tvrdí: „... I když se vlastní jméno opakuje a samo o sobě neoznačuje jedince nebo jediné místo (to označuje teprve v dané souvislosti) – např. Jan Novák, Lhota, zůstává vždy jen jménem určité osoby, osady apod. a nikdy neznámá obecně „Nováka“ abstrahovaného z různých osob jmenujících se „Novák“ jako slova dům, les, město apod., protože nemá vlastní významový obsah, ale jen tento vnější vztah „jména“.

Druhá skupina jazykovědců vlastnost významu propriím přisuzuje. D. Jermolovič (2001:12) dokonce vyděluje čtyři složky významu propria. Vlastní jméno podle něho vypovídá (1) o existenci daného předmětu, (2) o jeho příslušnosti k určité třídě (např. ze jména osoby lze zpravidla vždy určit, je-li osoba muž, nebo žena), (3) o individualitě předmětu a (4) o jeho charakteristice (např. při vyslovení jména Niagara se většině lidí vybaví řeka, která teče v severní Americe a vytváří obrovské vodopády). I přes výše uvedené argumenty ve prospěch existence významu vlastního jména však např. slovem *Niagara* nelze automaticky zaměňovat slovo *řeka*, protože slovo *Niagara* v sobě samo o sobě nese obecné atributy libovolného

vodního toku, význam slova *Niagara* před námi naplno vyvstane teprve tehdy, až nám někdo sdělí, že jde o *řeku s vodopády*. Význam vlastního jména, pokud o něm tedy lze hovořit, je tudíž možné pochopit pouze na základě jeho vysvětlení pomocí jmen obecných, zatímco vysvětlovat význam obecného jména pomocí jména vlastního nelze.

Přesto je hranice mezi proprii a apelativy značně neostrá. Svědčí o tom i fakt, že většina vlastních jmen byla původně jmény obecnými (proto je dnes možné zkoumat a vysvětlit jejich etymologii). Navíc ačkoliv proprium pojmenovává jedinečný denotát, může zároveň označovat i obecný pojem. Např. ve větě „*все эти ивановы, сидоровы, петровы требовали одно и то же*“ uvedená příjmení neoznačují konkrétní osoby, ale představují obrazný prostředek zastupující slovo „lidé“. Došlo zde k takové míře zobecnění vlastních jmen, že už se píše s malými písmeny. (viz Kondratěva, 1983:4)

V některých slovech už ani nepocítujeme, že jde původně o vlastní jména. Jako příklad mohou posloužit slova *хулиган* nebo *разгильдяй*, původně příjmení rodin, jejichž členové projevovali násilnické sklony (Mokienko, 1999a:147).

V. Mokienko (1999a:148) tvrdí, že všechna podstatná jména se během procesu vývoje jazyka pohybují po kruhu apelativum → proprium → apelativum. Při tom vytvářejí různá spojení a vazby s jinými slovy. Čím ustálenější jsou tyto vazby, tím blíže mají vzniklá spojení k obraznému slovnímu obratu.

Na základě určitého obrazu, asociace, vznikají všechny frazeologizmy. U frazeologizmů s vlastními jmény však asociace nevyplývá přímo z významového obsahu vlastního jména, ale na základě přenesení a zobecnění jedinečných extralingvistických vlastností či okolností jeho denotátu. Tyto vlastnosti či okolnosti však musí být dostatečně zakotvené v obecném povědomí mluvčích hovořících příslušným jazykem, jinak by výrazy s vlastními jmény zůstaly jen nesrozumitelnými slovními spojeními a těžko by se z nich staly ustálené frazeologizmy.

F. Čermák k procesu vzniku frazeologizmu s vlastními jmény říká: „Proprium v IF (frazeologické jednotce – pozn. aut.) obvykle ztrácí svou individuální podstatu (spočívající v jedinečnosti jeho denotátu, částečnou výjimkou jsou zvl. některá přirovnání, srov. *быть богатý jako Крészус*), a je proto důležité sledovat, jak se do celkové sémantiky idiomu integruje. Zdá se, že je tu často úzká souvislost se symbolickým významem, srov. příslušné komponenty idiomů *Пилátovo крédо*, *sysifovská práce*, *homérský smích*, *znát své pappenheimské* aj., u nichž lze takový význam v různé míře předpokládat...“ (Čermák, 1985:182)

Přestože tedy proprium pojmenovává jedinečný, konkrétní denotát, při vzniku frazeologizmů s vlastními jmény dochází zpravidla k určitému zabstraktnění tohoto denotátu na základě určitých obecně vžitých extralingvistických faktorů.

3.2. Typy vlastních jmen ve frazeologii

Frazeologizmy obsahují všechny typy vlastních jmen. Nejběžněji se v nich ovšem vyskytují vlastní jména označující osoby a zeměpisné názvy. V rámci vlastních jmen se vyčleňují tyto skupiny:

1) **antroponyma** – jména osob (křestní jmény, příjmení, přezdívky, jména po otci)

příklady frazeologizmů: *как умная Маша, куда Макар телят не гонял, мамево побоище, танталовы муки, je jako malej Jarda, v rouše Adamově, Ariadhina nit...*

2) **toponyma** – zeměpisné názvy kontinentů, států, měst a obcí

příklady frazeologizmů: *открыть Америку, погнать за Можай, пропал как швед под Полтавой (как француз в Москве), н.ф. ездить в Тулу со своим самоваром, objevit Ameriku, dopadnout jak sedláci u Chlumce, nosit sovy do Atén* atd.

3) **urbanonyma** – názvy městských částí a objektů

příklady frazeologizmů: *длинный как коломенская верста, во всю Ивановскую, je to tu jako na Václaváku, je to jako když plivne do Stromovky* atd.

4) **zoonyma** – jména zvířat

příklady frazeologizmů: *слон и Моська, а Васька слушает да ест, být ulítaný jako Alík* atd.

5) **chrononyma** – jména svátků

příklady frazeologizmů: *нужен как в Петровки вареники, střelení jako о Božím těle* atd.

6) **kosmonyma** – názvy kosmických těles

příklady frazeologizmů: *как с Луны свалился, kouká jako by spadl z Marsu* atd.

V české tradici se za vlastní jména považují i názvy příslušníků jednotlivých národů a etnických skupin, tzv. etnonyma, ale ruská jazykověda je v tomto směru mnohem rozpačitéjší.

V. Bondaletov uvádí, že někteří badatelé je k propriím řadí, jiní ne. On sám tvrdí, že etnonyma „tíhnou k apelativním slovům“ (Bondaletov, 1985:29).

4. PŘEHLED FRAZEOLGIZMŮ S VLASTNÍMI JMÉNY

4.1. Původní ruské a české frazeologizmy odrážející národní specifičnost vytvořenou lingvistickými faktory

V této kapitole se zaměříme na frazeologizmy obsahující původní, domácí vlastní jména, která se nevztahují k žádným konkrétním postavám či místům. Přestože za vznikem těchto frazeologizmů nestojí žádný konkrétní obraz, vlastní jména obsažená v jejich struktuře prošla procesem apelativizace působením čistě jazykových a částečně i mimojazykových faktorů. Mimojazykové faktory zahrnují především výpověď vlastního jména o sociálním postavení jeho nositele. Ke zobecnění vlastního jména přispívala v minulosti také četnost jeho výskytu. Do frazeologizmů pronikala hlavně nejrozšířenější ruská a česká jména, často příslušející osobám z nižších vrstev (v RJ např. *Иван, Машиа, Фёдор*; v ČJ např. *Jan, Matěj, Jiří* atd.). K čistě jazykovým faktorům patří zejména rytmická shoda vlastního jména s ostatními komponenty frazeologizmu, nebo zvuková podobnost vlastního jména s některými apelativy (*Машиа с Уралмашиа, минькой звали, honí Klimše* aj.). Na základě čistě jazykových vlivů, např. použitím již existujících strukturních modelů, vznikají také nová, fiktivní vlastní jména, která se stávají součástí frazeologických slovních hříček (*уехать в Могулѳв , být z Blbákova* aj.).

4.1.1. Frazeologizmy s vlastními jmény vypovídajícími o sociálním statusu denotátu

Většina frazeologizmů s vlastními jmény vznikala v minulosti, v dnešní době je tento model již neproduktivní. V uplynulých obdobích bylo vlastní jméno chápáno nejen jako pojmenování jedinečného denotátu, ale také jako výpověď o jeho sociálním statusu. Schopností vypovídat o příslušnosti denotátu do určité sociální skupiny disponovaly především antroponyma.

V ruském prostředí existovalo už od 11. stol. výrazné rozlišení jmen mezi jednotlivými sociálními vrstvami obyvatelstva. Některá jména byla čistě „knížecí“ (např. *Святослав, Ярослав, Олег, Игорь...*), jiná zase náležela příslušníkům nižších vrstev. Sociální diferenciaci se projevovala také ve formě jména – bojarům a šlechticům patřila spisovná podoba jména (*Пётр, Иван*), zatímco prostý lid nazývali hypokoristickou formou (*Петрушка, Ивашка*). Dalším projevem sociálního rozdělení byla diferenciaci na „městská“ a „vesnická“ jména, která byla patrná až do první poloviny 20. stol. (Bondaletov, 1985:105, 124).

V českých zemích se sociální rozvrstvení jmen projevovalo také, ale v menší míře než v Rusku. Některá jména (např. *Jan, Václav, Matěj, Kateřina, Anna*) byla totiž rozšířena jak mezi šlechtici, tak mezi prostým lidem (viz Knappová, 1985:24; Stěpanova, 2004:22).

Sociální aspekt jména byl v jazyce hluboce zakořeněn. Sociálně-hodnotící výpověď často přerůstala v hodnocení lidských kvalit. Do ruské frazeologie nejčastěji pronikala jména odrážející nízký sociální status jejich nositelů, která nesou zpravidla negativní konotaci. Mnoho jmen asociuje hloupost – např. *Ванька, Арина, Аноха, Алёша, Фома* apod. Proto se také stala součástí mnoha nelichotivých výrazů označujících hlupáky: *валять ваньку, Аноху стройть* – ‘dělat ze sebe hlupáka’; nář. *бесплодѣнная Арина* – ‘nebetyšně hloupá žena’, *с одной стороны Ульяна, с другой Фома* – ‘ne zcela při smyslech’; *Алѣха сельскій, Алѣша бесконвойный* – ‘absolutní hlupák’.

Frazeologizmus *валять ваньку* je významově totožný s výrazem *валять дурака*. Oba výrazy jsou polysémantické. Frazeologizmus *валять ваньку* znamená (1) ‘chovat se nevhodně, dělat hloupostí’; (2) ‘žertovat, dělat si legraci, dělat ze sebe hlupáka’; (3) ‘napálit někoho, balamutit’; (4) ‘protahovat, oddalovat něco’ a (5) ‘lenošit, flákat se’. V. Mokienko vysvětluje tak široký sémantický rozsah tohoto výrazu jeho formálním sblížením s výrazy typu *ломать (стройть, разыгрывать) [из себя] шута (паяца, клоуна, скомороха)*. První dva významy nejsou původní, ale objevily se až v důsledku výše uvedeného formálního sblížení (Mokienko, 1999a:70; BMS 1998:66). Jiné vysvětlení nabízí T. Kondratěva. Ta uvádí, že slovem *ванька* se označoval zatčený ve vyšetřovací vazbě, který předstíral duševní chorobu ve snaze vyhnout se dalšímu vyšetřování a soudu (Kondratěva, 1983:34). I v tomto případě však hraje atribut ‘hloupost’ obecně asociovaný s prostým lidovým jménem *Ванька* hlavní roli. Označení simulujícího zatčeného slovem *ванька* tedy zřejmě vzniklo procesem apelativizace vlastního jména podobně jako slova *хулиган* či *разгильдяй* (viz str.8).

Snížené sociální zabarvení má i jméno *Макар*. Kromě mnoha přísloví ho najdeme např. ve frazeologizmu *куда Макар телят не гонял*. Podle V. Mokienka jde o jeden z nejzáhadnějších ruských frazeologizmů. Existuje mnoho verzí jeho výkladu. Výraz v každém případě znamená ‘velmi daleko (poslat)’. Někteří badatelé spojují výskyt propria *Макар* v ruské frazeologii s převzatými řeckými božstvy a rituály, jiní s dnes již zapomenutou folklórní postavou. V. Mokienko, k jehož výkladu se přikláníme, však při objasňování původu tohoto rčení nejvíce akcentuje fakt, že jméno *Макар* asociuje chudáka, nemajetného rolníka, který nevlastní žádnou půdu. Díky tomu je nucen pást svá telata na nejdlejších pastvinách. Navíc podle V. Mokienka není vyloučeno, že Makarova telata jsou pouhou fikcí, frazeologickým žertíkem, který vznikl na stejném principu jako výrazy

сделаю когда рак на горе свистнет nebo *показать где раки зимуют* (Mokienko, 1999a:168).

Také frazeologizmus *драть (бить) как сидорову козу* nabízí spoustu možností vysvětlení jeho původu, přičemž žádná verze nebyla zatím všeobecně přijata. Silné argumenty předkládá opět V. Mokienko (2003:251-253). Uvádí, že tento frazeologizmus není čistě ruský, ale vyskytuje se i v ostatních východoslovanských jazycích. Jméno *Сидор* pak často figuruje v mnoha příslovích a pořekadlech (např. *на Сидора пока ни одна беда не пришла, Сидор пьёт – чёрт челом бьёт, Сидорова правда – кислем блины мазаны, Сидор да Борис об одной дрались*). V těchto a dalších rčeních má spíše negativní konotaci, symbolizuje bohatého, ale lakomého a hádavého člověka.

Jádrum frazeologizmu *драть (бить) как сидорову козу* však podle Mokienka není proprium *Сидор*, nýbrž apelativum *коза*. Toto zvíře tradičně vystupuje jako škůdce, který spásá zahradu sousedům, a také objekt potrestání nejen v ruské, ale i v západoslovanské a baltské frazeologii. Základem rčení je tedy prosté srovnání *драть (бить) как козу*. Proprium *Сидор* bylo do výrazu zakomponováno jako symbol hádavého souseda dodatečně na základě jeho negativní konotace (hašteřivý lakomec) z již existujících přísloví, aby se podtrhl expresivní charakter celého výrazu.

Proprium se sníženým sociálním hodnocením osahuje také výraz *филькина грамота*, označující 'bezcestný papír, dokument bez jakékoliv účinnosti a platnosti'. Původně šlo o listinu, kterou napsal nevzdělaný, prostý člověk – *простофиля*. Toto slovo je odvozeno od řeckého jména *Filip*, rusky *Филя, Филька*, kterým často panstvo nazývalo své sluhy. V přeneseném významu může jméno *Филька* označovat hloupého, prostomyslného člověka (BMS, 1998:135).

V. Mokienko (1999a:166) poukázal na zajímavou skutečnost: zatímco v ruské frazeologii je jméno *Filip* vnímáno negativně, v české navozuje přesně opačné asociace. Výraz *mit filipa* v češtině znamená 'být bystrý, inteligentní'. L. Stěpanova přičítá zakomponování propria *Filip* do tohoto frazeologizmu psycholingvistickým faktorům, které jsou pro každý národ specifické. Jméno *Filip* údajně už samo o sobě pro Čechy evokuje bystrost a vtip (Stěpanova, 1989).

V české frazeologii propria také často odrážejí snížený sociální status denotátu. Projevuje se to zejména v užití hypokoristických forem jmen. I pro češtinu platí, že většinou ve frazeologizmech figurují hlavně jména rozšířená v minulosti – např. *smát se jako Icík, šklebí se na to jak Mikeš na jelito* apod.

Nejrozšířenějším propriem v českých frazeologizmech je *Jan*, resp. jeho hypokoristické podoby *Janek* a *Honza*. Toto proprium ve frazeologii evokuje hned několik záporných vlastností (Stěpanova, 2004:22-23):

- 1) hloupost – *směje se jak hloupý Janek (Honza)* – ‘hloupě se směje’, *dělat janka, stát jako jank* – ‘tvářit se hloupě’
- 2) zbrkllost – *hnát se (běžet, letět) jako jank*, *být jako jank* – ‘chovat se zbrkle’
- 3) naivita, prostoduchost – *tvářit se jako hloupý Honza* – ‘dělat ze sebe hlupáčka’
- 4) roztržitost – nář. *chodí jako Honza vrtaný* – ‘je nepozorný, roztržitý’
- 5) tvrdohlavost, zlost – *je jako Janek* – ‘nedá si říct’, zast. *sedl Janek na konička* – ‘rozzlobil se a odešel’

Zajímavé jsou frazeologizmy s propriem *Jura*. Proprium *Jura* vytváří ve frazeologizmech enantiosémii, protože vystupuje jak v negativních, tak i v pozitivně zabarvených rčeniích. Negativní konotaci vykazuje proprium *Jura* v moravských nářečích, kde je tato forma jména *Jiří* značně rozšířená – např. nář. *stojí jak jura, jako hloupý Jura* – ‘stojí hloupě’, nář. *má to jak na Juru* – ‘je směšně oblečen’ apod. Naopak v českých krajích vyvolává tato v Čechách málo frekventovaná podoba asociaci s něčím zvučným, zdravým a čistým – odtud frazeologizmus *být jak Jura* (Stěpanova, 2004: 24). Vidíme tedy, že i v tomto případě hrají roli psycholingvistické faktory.

Ženská vlastní jména nejsou příliš rozšířená ani v české, ani v ruské frazeologii. V ruštině najdeme několik frazeologizmů s propriem *Мауша*, hypokoristickou formou jména *Мария*. Velmi frekventované je přirovnání (*стоять, поверить* aj.) *как умная Мауша*. Znamená ‘chovat se nezkušeně, být naivní’. L. Stěpanova (2004: 24) klade vznik tohoto rčení do 30. let minulého století. Tehdy se v dětském časopise *Костёр* objevila kreslená postavička dívky Máši, která se vždy chovala velmi rozvážně a často poučovala nezbedné kluky. Toto rčení tedy není příkladem frazeologizmu s vlastním jménem nevztahujícím se k žádné konkrétní postavě, ale bylo zde uvedeno jako jeden z příkladů rčení obsahujících proprium *Мауша*.

Dalším podobným příkladem je výraz *Мауша с Уралмауша*. Toto rčení, označující ‘prostou ženu, venkovanku’, patří spíše do kategorie frazeologických slovních hříček, protože jeho komponenty jsou poskládány na základě rytmu a navíc obsahuje fiktivní toponymum asociující zapadlý venkov. Také toto rčení vzniklo relativně nedávno (Stěpanova, 2004:26).

V češtině je nejrozšířenějším ženským propriem ve frazeologii jméno *Kateřina*, resp. jeho hypokoristické tvary *Káča* a *Kačena*, tedy formy, které jsou blízké ke znění apelativ *kačena*, *kačka*. Není tedy divu, že toto jméno má ve frazeologii snížené sociální hodnocení – např. lok.

žvanivý jako stará Káča ('upovídáný člověk, kecal'), *utíká jako Káča před kocourem* ('běží velmi rychle'), *jde jako Kača s máslem* ('jde pomalu') atd. (Stěpanova, 2004:23).

Frazeologizmy s vlastními jmény bez vztahu ke konkrétním postavám či situacím vznikaly především v minulosti, kdy vlastní jména ještě měla vypovídací hodnotu o sociálním postavení svých nositelů. Do ruské i české frazeologie pronikala především nejrozšířenější jména. Zejména v Rusku se jednalo o vlastní jména typická pro příslušníky nižších vrstev. Většina frazeologizmů vzniklých v minulých obdobích nesla negativní konotace. Vzhledem k tomu, že vlastní jména představují národní specifikum vytvořené lingvistickými faktory, neexistuje mezi ruskými a českými frazeologizmy s těmito jmény žádná výraznější souvislost.

4.1.2. Slovní hříčky a frazeologizmy s fiktivními vlastními jmény

Slovní hříčky s vlastními jmény a frazeologizmy obsahující fiktivní vlastní jména se vyskytují jak v ruštině, tak především v češtině. Jsou důkazem specifičnosti obou jazyků a svědčí také o osobitosti národní mentality, poněvadž v mechanismu jejich vzniku se projevuje způsob obrazného myšlení obou národů. Předmětem slovních hříček se stávají zejména křestní jména, příjmení a toponyma.

Vznik slovních hříček je často podmíněn vnímáním vlastních jmen jak v propriální rovině (pojmenování jedinečného denotátu), tak v rovině apelativní (tj. ve vztahu k podobně znějícím apelativům). Některá jména se dostávají do frazeologizmů na základě jejich podobnosti s obecnými substantivy. Příkladem mohou být dva ruské frazeologizmy – *толкнуть кого-нибудь под микитки* a *минькой (митькой) звали*. První výraz znamená 'udeřit do zranitelného, nechráněného místa'. Na první pohled se zdá, že komponent *микитки* má souvislost se jménem *Микита*, tím spíše, že v některých variantách tohoto rčení figuruje komponent *никитки*, shodný s hypokoristickou podobou jména *Никита*. Ve skutečnosti je slovo *микитки* zdeformovanou podobou apelativa *мякита*, které dříve označovalo měkké, a tudíž snadno zranitelné části těla. V důsledku nedbalé lidové výslovnosti došlo postupně k záměně tohoto substantiva slovem mylně odkazujícím k vlastnímu jménu *Микита*. Později se analogicky utvořila i varianta se slovem *никитка* (viz BMS, 1998:378; Mokienko, 1999a:173).

Frazeologizmus *минькой (митькой) звали* má význam 'zmizet beze stopy'. Obsahuje komponent *минька*, tedy zdrobnělou podobu jména *Михаил*. Proprium *Минька* se do frazeologizmu dostalo díky jeho náhodné podobnosti se slovesy *помнить*, *вспоминать* vystupujícími např. ve frazeologizmech *поминай как звали* a *помин простыл*. Tyto výrazy znamenaly 'zmizet na tak dlouho, že si nikdo už více nevzpomněl'. Náhodná přítomnost

stejného kořene –*мин*- se pak stala základem pro vznik sémanticky shodného rčení *минькой звали*. Později se vyvinula i varianta s jinou zdobnělinou *Митька*, odvozenou od jména *Димитрий* (BMS, 1998:380).

Podobné slovní hříčky existují i v češtině – např. *пřiшел на něj Климеш, honи Климше* – ‘klímá, je ospalý’ nebo frazém se stejným významem *chytá se ho Matouš*. Proprium *Matouš* je zde zakomponováno díky blízkosti se slovem *mátoha*. Křestní jména se však ve frazeologických slovních hříčkách obecně příliš neobjevují, protože jak v ruštině, tak v češtině je většina jmen cizího (křesťanského) původu. Možné asociace vznikají tedy jen na základě náhodné shody vlastních jmen a apelativ (Stěpanova, 2004:28).

Zajímavé je srovnání ruského frazeologizmu *при царе Горохе* a jeho českého synonyma *za krále Holce*. Oba frazeologizmy znamenají ‘velmi dávno’. Mnozí badatelé je nechápali jako žertovné slovní hříčky, ale snažili se jejich vznik objasnit extralingvistickými faktory. *Cara Гороха* považovali někteří za mýtického hrdinu *Прокату-зорошка* a v králi Holci zase mnozí spatřovali mladé české panovníky Václava III. nebo Ladislava Pohrobka. Tyto teorie však vyvrací V. Mokienko. Vyzvihuje zejména původně žertovný charakter obou rčení (ačkoliv ten se postupem doby stíral). Dále poukazuje na fakt, že např. v češtině má jen málo frazeologizmů s významem ‘dávno’ jako komponent proprium vztahující se k reálné historické postavě. Jako další argument uvádí nejen totožnost strukturně-sémantického modelu těchto výrazů, ale i přítomnost obdobných frazeologizmů v ostatních slovanských jazycích. O tom, že obě propria se neváží k žádné konkrétní osobě svědčí také varianty tohoto rčení – v ruštině např. *н.р. при царе Котыле, при царе Косаре*, v češtině *za krále Cvrčka* (Mokienko 1974:19-25; 1980:16,55).

Častější než slovní hříčky s křestními jmény jsou slovní hříčky s příjmeními. Mnohá příjmení vznikla z původních slovanských jmen, názvů člověka podle profese, bydliště či různých lidských činností a vlastností. Průnik takovýchto komponentů (ať už skutečně existujících příjmení, či příjmení fiktivních, vytvořených jen pro potřeby daného rčení) do frazeologie tedy zpravidla není náhodný, protože jejich motivace je zjevná. V ruštině najdeme např. frazeologizmy *задать Храповицкого, захватить к Сотикову и Храповицкому* – ‘zdřímnout si’ (*храпеть* – chrápat); *вздушить адмирала Чаинского* – ‘dát si čaj’; *познакомиться с Завалишиным и Полежаевым* – ‘dlouho se válet v posteli’ (*завалиться* – zalézt do postele, *полежать* – poležet); *работать в бригаде Ваньки Шаталова* – ‘chodit od ničeho k němu’ (*шататься* – toulat se); *Иванко Хмельницкий* – ‘víno, alkohol’ apod. (Stěpanova, 2004:33).

V českém jazyce jsou frazeologické slovní hříčky s příjmeními oproti ruštině četnější. výhoda českých příjmení spočívá v tom, že často zachovávají doslovnou podobu toho substantiva, od kterého byla vytvořena. Naproti tomu velká část ruských příjmení vzniká přidáním sufixu ke kořeni motivujícího slova – např. *пrijde na něho Březovka* – ‘dostane co proto’ (březovka – metla z březového proutí).

Rozšířeným typem českých příjmení jsou příjmení zakončená na *-l*. Z čistě morfologického hlediska se jedná o tvary minulého času sloves. Právě jejich sepětí se slovesem napomáhá vzniku slovních hříček – např. *pamatovat na (pana) Vrátila (Navrátila)* – ‘vrátit se’; *vezmi s sebou Pospíšila* – ‘pospěš si’; *přišel na něho Musil* – ‘musel to udělat’ apod. (Stěpanova, 2004:32-33).

Motivace frazeologizmů je na první pohled patrná i u frazeologických slovních hříček obsahujících toponyma. Toponymum zpravidla slouží jako prostředek pro charakteristiku lidské činnosti a charakteru osob. Ve slovních hříčkách se vyskytují jak reálná, tak smyšlená, fiktivní toponyma (např. *Могилёв, Blbákov* aj.). K. Kučera (1974:139) považuje frazeologizmy se zeměpisnými jmény za jazykové hříčky, které vznikly buď žertovným chápáním etymologie již existujícího toponyma, nebo vytvořením umělých útvarů formálně napodobujících skutečná místní jména, čímž vznikají mnohem expresivnější výrazy než v prvním případě.

V ruštině fungují slovní hříčky s toponymy v omezenější míře než v češtině. L. Stěpanova (2004:34) zmiňuje tři sémantická mikropole, ve kterých se vyskytují toponymické slovní hříčky:

- 1) ‘bití’: *съездить в Харьковскую губернию, Зубцовского уезда, в город Рыльск, да прямо в Рождественный приход* – ‘zbít někoho’
- 2) ‘smrt’: *уехать (поехать, отправиться) в Могилёв (в Могилёвскую губернию)* – ‘zemřít’
- 3) ‘mdlost, zvracení’: *ехать в Пузы* – ‘zvracet’, např. *кто на Харкив?* – ‘kdo tu zvracel?’

V češtině zapadá nejvíce toponymických slovních hříček do sémantického mikropole ‘chudoba – bohatství’ – např. *dostat se do Vomizína* – ‘přijít na mizinu’; *jít do Prosíkova, být z Prosíkova* – ‘být žebrák; *táhnout do Nuzovic, táhnout do Nouzova a Chudobic* – ‘upadat do chudoby’; *prodá Chudobu a koupí si Nouzín* – ‘zůstane chudý’ aj. Opačný význam má rčení *být z Prachatic* – ‘být bohatý’. K penězům se vztahují i výrazy *být z Rozhazova* – ‘být rozhazovačný’; *nebýt ze Spořilova* – ‘nebýt spořivý’; *být z Drahotuš* – ‘prodávat draho’ apod. (Stěpanova, 2004:34).

Mnoho toponymických slovních hříček náleží také do sémantického mikropole ‘hloupost’ – např. *být z Hloupětína, být z Blbákova, mít lán v Třešti* – ‘být hloupý, ztřeštěný’.

Podobně jako v ruštině existují i v češtině frazeologizmy patřící do sémantického pole ‘bít’ – *vésti žemu na pouť do Kyjova [a z Kyjova do Buchlova a z Buchlova do Modřic]* – ‘zbit’, *pošlu tě do Buchlova* – ‘dám ti co proto’ aj. (Stěpanova, 2004:34).

Českou obdobou ruského frazeologizmu *уехать (поехать, отправиться) в Могилёв (в Могилёвскую губернию)* s významem ‘zemřít’ je výraz *odejít do Hlinska*. Zatímco v ruštině je komponentem fiktivní toponymum připomínající slovo *могила*, v českém rčení je reálné toponymum *Hlinsko*² užito na základě jeho genetické příbuznosti se slovem *hlína* evokujícím pohřbívání a smrt (viz Stěpanova 2004:26).

V české frazeologii najdeme ovšem i celou řadu jiných frazeologických slovních hříček obsahujících toponyma – např. *jít do Hajan* – ‘jít spát’; *poslat do Hořic* – ‘zapálit’; *přijít z Houbova* – ‘být ještě malý’; *hledí do Slavkova a vidí do Turkova* – ‘šilhá’ atd.

Podle K. Kučery (1974:142) vznikaly frazeologizmy s existujícími toponymy především v dřívějších dobách, dnes již není většina strukturně-sémantických modelů, podle kterých vznikly, aktivní. Jiná je situace u slovních hříček s fiktivními zeměpisnými názvy. Ty se začaly objevovat až na přelomu 19. a 20. stol., ale dnes převládají.

Celkově lze shrnout, že frazeologické slovní hříčky jsou důležitou, vysoce expresivní složkou jak ruské, tak české frazeologie. V češtině jsou nicméně mnohem frekventovanější a rozsah jejich sémantické působnosti je širší. Ačkoliv každý jazyk zpracovává do těchto frazeologizmů svůj vlastní specifický materiál, můžeme konstatovat, že některé frazeologické slovní hříčky byly v obou jazycích vytvořeny podle stejných či podobných asociací a strukturně sémantických modelů.

4.2. Původní ruské a české frazeologizmy odrážející extralingvistické realie

Ve frazeologii se často projevují některé národně specifické rysy vyplývající z kultury, historie a tradičního způsobu života příslušníků daného národa. Ruský i český frazeologický systém zachycují mnoho vlastních jmen, které do frazeologie pronikly z oblastí odrážejících svébytnou kulturu obyvatel příslušné země. Hlavními zdroji takových vlastních jmen jsou folklór, domácí dějiny a domácí literatura.

² Hlinsko = ves, kde se těžila hlína

4.2.1. Frazeologizmy vycházející z folklóru

Frazeologizmy odrážející lidové tradice a folklór patří zpravidla k nejstarším vrstvám frazeologického systému. S. Šuležkova uvádí, že v ruštině jich celkem existuje více než 170. Vyčleňuje mezi nimi nevelkou, ale pro pochopení vnitřního světa ruského člověka důležitou skupinu frazeologizmů obsahujících jména nebo přezdívky hrdinů ruského eposu, pohádek, legend a písní (Šuležkova, 2002:41-42). Každé z těchto jmen symbolizuje určitý jev, vztah nebo situaci a zároveň často slouží jako obrazné pojmenování člověka nebo předmětu, který disponuje stejnými vlastnostmi jako jeho původní folklórní denotát (např. výraz *Змей Горыныч* je symbolem nepřítele a současně označuje zákeřnou, nebezpečnou osobu).

Z ruských bylin do frazeologie proniklo jméno bohatýra Ilji Muromce (*Илья Муромец*), které často figuruje v přirovnáních. Do svých třiceti let byl Ilja jen nepohyblivým invalidou, jenž pořád ležel na peci. Ovšem jednoho dne k němu přišli dva kouzelní starci, kteří mu přikázali, aby vstal a napil se vody. Jakmile se napil, pocítil v sobě obrovskou sílu. Sedl na koně a vyjel do světa konat hrdinské činy. Jeho jméno v přeneseném významu charakterizuje zdravého, silného a odvážného člověka.

Jedním z nejslavnějších Iljových skutků bylo zabití strašného netvora Slavíka-loupežníka (*Соловей-разбойник*), který sídlil v muromském lese. *Соловей-разбойник* své doupě bedlivě střežil – jedním okem se díval směrem na Kyjev, druhým na Černigov. Tento bylinný námět se stal zdrojem frazeologizmů *муромский лес* ('zlodějské doupě, úkryt') a *кос как Соловей-разбойник* ('silně šilhá') (BMS, 1998:232,541; Stěpanova, 2004:19).

V češtině najdeme mnoho folklórních onomastických frazeologizmů pocházejících ze starých legend a pověstí. S legendou o Krokovi a jeho dcerách souvisejí rčení *krásná jako Libuše* ('velmi krásná'), *ani Kazi by to neuhodla* ('nikdo by to neuhodl'). Do frazeologie se dostalo i jméno Kazina statného manžela Bivoje (přirovnání *silný jako Bivoj*). Frazeologismus *být v Blaníku* ('spát') zase poukazuje na pověst o blanických rytířích. Také výrazy *ztratit se jako Ječmínek* ('zmizet beze stopy'), *ostrý jako Brunclíkův meč* ('velmi ostrý'), *vousatý jako Krakonoš* (o vousatém muži) mají svůj původ v pověstech.

Další zdroj, který zásobil frazeologické systémy obou jazyků výrazy s vlastními jmény, představují pohádky. Ruské pohádky vnesly do frazeologie jména dvou záporných bytostí *Кощей Бессмертного* a *Бабы Яги*. Zlomyslný stařec *Кощей Бессмертный* se vyznačuje třemi hlavními rysy – nesmrtelností, lakotou a vyzáblostí. Jedinou z těchto vlastností, která se nestala základem obrazného přenesení tohoto propria do frazeologizmů, je vyzáblost. Původ jména *Кощей* je tradičně vysvětlován odvozením od slova *кость*. V. Mokienko s tímto

vysvětlením nesouhlasí, protože v tom případě by se z propria zcela vytratila negativní konotace³. Podle něj vzniklo vlastní jméno *Кощей* ze slovesa *коштить*, jenž má stejný základ i význam jako české slovo *kazit*. Existuje zde i souvislost se substantivem *пакость* – ‘úmyslné ublížení, poškození’ (Mokienko, 1999a:150). Mokienkovo vysvětlení je logické a přesvědčivé.

Zápornou konotaci v sobě osahuje také vlastní jméno *Баба Яга*, které se v přeneseném významu používá jako charakteristika staré, zlé a hašteřivé ženy. Podle Mokienka slovo *Яга* pochází z praslovanského kořene *jegъ – ‘zlý, hanebný’. Tento kořen se vyskytuje také v baltských, a dokonce už i ve staroindickém jazyce. V češtině je zakomponován ve slovech *jezinka* a *ježibaba*, označeních zlých pohádkových bytostí, která se rovněž používají v přeneseném významu (Mokienko, 1999a: 150).

Dalšími pohádkovými postavami objevujícími se ve frazeologii jsou např. *Иванушка-дурачок*, obdoba našeho *hloupého Honzy*, *царевна Несмеяна* (‘zasmušilá, vážná žena’) nebo *леса Партикеевна* (‘vychytralý člověk’) aj. Z českých pohádkových bytostí jmenujme např. *děda Vševěda*, nebo rytíře *Bajaju*.

Z lidových tradic vychází také zajímavý ruský frazeologizmus *наготовить (наварить) как на Маланьину свадьбу*. Vztahuje se ke starému lidovému zvyku spojenému s oslavou příchodu nového roku. Podle církevního kalendáře připadá svátek sv. Melánie Římanky (*Св. Мелания Римлянына*) právě na poslední den v roce. Na Rusi dříve v tento den večer chodila po vsích do masek přestrojená mládež, zpívala písně a předváděla scénky. Hospodyně ji za to odměňovaly nejrůznějšími pamlsky, které pochopitelně musely napřed připravit. Po dni sv. Melánie následuje v pravoslavném církevním kalendáři svátek sv. Hasila Velikého z Cesareje (*Св. Василий Кесарийский*). Novoroční noc se tak symbolicky chápala jako svatba „*Васыля и Маланьи*“ (BMS, 1998:516).

Český frazeologizmus *střílení jako o Božím těle* zase odkazuje na obyčej související s lidovými oslavami tohoto pohyblivého svátku, jenž připadá vždy na padesátý den po Velikonocích. Tímto dnem je vždy neděle. V neděli v podvečer se muži shromáždili na návsi a práskali bičem o zem, aby hlukem a ráumusem zahrnali nečisté síly. Tento zvyk později přerostl v tradici střílení z pušek a odpalování ohňostrojů (http://userweb.pdf.cuni.cz/kov/download/rezac_svatodussv.pdf).

³ podle Mokienka (1999a:150) stará jména zpravidla věrně vypovídala o typických vlastnostech jejich nositelů – tzv. „*говорящие имена*“ („*mluvící jména*“)

4.2.2. Frazeologizmy spjaté s národními dějinami

Některé onomastické frazeologizmy se vážou k národní historii. Propria v nich obsažená zpravidla vypovídají o významných historických postavách, místech důležitých bitev apod.

V ruské frazeologii je zachyceno jméno tatarského chána Mamaje, který žil ve 14. století. Jím vedená tatarská armáda se r. 1380 střetla s ruskými vojsky ve slavné bitvě na Kulikově poli a utrpěla ostudnou porážku. Mamaj byl nucen uprchnout na Krym, kde zemřel. Později se stal předlohou několika poměrně frekventovaných frazeologizmů s významem ‘velký nepořádek’ – *мамаево побоище, как Мамай прошёл (воевал)*. O velkém rozšíření a starobylosti těchto výrazů svědčí i četné nářečné varianty – *здесь как будто Мамай воевал, как будто после Мамаева побоища, словно шёл Мамай с войной, точно Мамай со своей силой прошёл* (Mokienko, 1999b:49).

Jinou historickou postavu připomíná frazeologizmus *Шемякин суд* (‘nesparavedlivý soud’). Výraz poukazuje na zločiny a křivdy haličského knížete Dimitrije Šemjaky (*Дмитрий Шемяка*), jenž v občanských záležitostech popíral spravedlnost a ignoroval zákony. R. 1446 se nakrátko zmocnil moskevského trůnu, když před tím nechal oslepit moskevského vládcu Vasilije Temného. Záporná osobnost Dimitrije Šemjaky přežívala v povědomí lidí také díky starému satirickému vyprávění, které bylo na Rusi velice populární a dochovalo se v mnoha rukopisech (BMS, 1998:557).

S významnými vojenskými událostmi souvisejí frazeologizmy *погнать за Можай, пропал как швед под Полтавой* (как француз в Москве), *было дело под Полтавой*⁴ aj. Výraz *погнать за Можай* (‘zahnat někoho hodně daleko’) vznikl v době Napoleonova neúspěšného ruského tažení a odráží úprk francouzské armády ze země. *Можай* je hovorová forma toponyma *Можайск*, města ležícího západně od Moskvy. O neúspěších francouzského vojska vypovídá též přirovnání (*пропал*) *как француз в Москве* (BMS, 1998: 382; Mokienko, 1999a:161)

Stejný smysl i strukturu jako posledně uvedené rčení má frazeologizmus *пропал как швед под Полтавой* (‘dopadnout špatně, dostat se do bezvýchodné situace’). Zachycuje porážku švédského vojska ruskými pluky vedenými Petrem I. v bitvě u Poltavy roku 1709 (BMS, 1998:636). Výraz může být používán také v přeneseném zertovném významu ‘být velmi zamilován, být ztracen (láskou)’ (Stěpanova, 2004:15).

⁴ Výraz *было дело под Полтавой* sice odkazuje na události spojené se Severní válkou, ale do frazeologie pronikl díky stejnojmenné vojenské písni z první poloviny 19. stol (Šuležkova, 2003:34). Frazeologizmus má dnes význam ‘přiznávám, stalo se to’.

Rčení fungující na stejném strukturním modelu jako frazeologizmus *пронал как швед под Полтавою* se vyskytují také v češtině, a to dokonce ve větší míře. Nejznámější je výraz *dopadnout jak sedláci u Chlumce* připomínající nevydařenou selskou rebelii za vlády Marie Terezie. Obdobně fungují i méně frekventované frazeologizmy *vyhrát (pořídít, pochodit, dopadnout) jako Rus u Slavkova, jako Benedek u Hradce, jako Kec u Jankova* (ČVN, 343-344; Stěpanova, 2004:15).

České frazeologizmy často zachycují jméno úspěšného husitského vojevůdce Jana Žižky z Trocnova, přičemž se zohledňují hlavně jeho atributy slepota (*slepy jak Žižka*) a stáří (*starý jak Žižka*). Jeho vojenské schopnosti dokumentují rčení *[zdi] že by to Žižka nerozházel* ('velmi pevné'), zast. *nadal mně co Žižka mnichy* ('dal mi co proto') (Zaorálek, 1996:559). Existují ale také výrazy, ve kterých má proprium Žižka negativní zabarvení a vytváří podobné konotace jako v ruštině jméno Mamaj – *vypadá jako Žižkova vojna* ('je tam velký nepořádek'), *otrhaný jako Žižkova fangle* ('velmi otrhaný'). Tyto frazeologizmy, které silně kontrastují s Žižkovými vojenskými úspěchy a vynikající organizací jeho armády, vznikly patrně až po Žižkově smrti a po porážce husitů v bitvě u Lipan (Stěpanova, 2004:16).

Jan Žižka byl zřejmě nejvýznamnějším českým vojevůdcem. Není tedy divu, že se jeho jméno uchovalo v mnoha frazeologizmech. V Rusku se podobnými národními hrdiny stali generál Suvorov a zejména přemožitel Napoleonovy armády Kutuzov. Tyto postavy se staly inspirací pro mnoho děl ruské klasické literatury, ale je zajímavé, že ruská frazeologie jejich úspěchy nijak zvlášť neodráží.

Jak vidno, české i ruské frazeologizmy odvozené z národní historie sice zakomponávají do své struktury propria specifická pro dějiny dané země a mají tedy národní charakter, ale i přes určité rozdíly lze najít některé společné obecné principy a modely, podle kterých tyto frazeologizmy v obou jazycích vznikaly.

4.2.3. Frazeologizmy pocházející z národní literatury

Literatura a umění obecně představují další zdroj vlastních jmen ve frazeologii. Do ruské i české frazeologie přešla jména mnoha literárních hrdinů a jejich charakteristických rysů či skutků. V ruštině najdeme např. frazeologizovaná jména *Акакий Акакиевич* (kniž. 'zakřiknutý člověk'), původně postava povídky N.V. Gogola *Plášť*, *Иван Иванович* u *Иванушки* (původně hrdinové satirické Gogolovy povídky (kniž., iron. o lidech, kteří se pořád hádají a žijí v neshodě); *Иудушка Головлёв* (kniž., posměš. 'pokrytec') postava románu M. E. Saltykova Šcedrina *Golovlevské panstvo* atd.

Známé jsou též obraty *тришкин кафтан* ('nepromyšlené a zbrklé odstranění problémů, které vede ke vzniku jiných'), *демянова уха* (o něčem, co je člověku násilně a ve velkém množství vnucováno) pocházející z Krylovových bajek; *от Ромула до наших дней* ('od počátku') přejaté z Puškinova Evžena Oněgina aj.

Z českých frazeologizmů pocházejících z literatury zmíníme např. dvě rčení odkazující ke dvěma dílům Boženy Němcové – *křičet jako Viktorka u splavu* ('křičet velmi hlasitě, ječet') a *chovat se jak divá Bára* ('být zbrklý, chovat se divoce').

Ke frazeologizmům přejatým z literatury patří i řada okřídlených vět (např. *Аннушка уже разлила масло* aj.). V poslední době do frazeologie pronikají výrazy také z jiných uměleckých žánrů a dalších oblastí (film, televize, reklama atd.).

4.3. Frazeologizmy cizího původu

Jak v ruském, tak v českém frazeologickém systému najdeme jednotky, které mají svůj původ v cizím prostředí. Většinou se jedná o frazeologizmy vyskytující se ve všech evropských jazycích jako součást společného kulturně historického dědictví. Nejvýznamnější skupinu takových frazeologizmů tvoří biblizmy (ustálená rčení, která mají svůj přímý či nepřímý původ v Bibli) a frazeologizmy spojené s antickou mytologií a kulturou. V obou skupinách najdeme i relativně velké množství frazeologizmů obsahujících proprium. Nejčastějšími proprii v takových frazeologizmech jsou antroponyma – jména hrdinů, kteří se díky svým skutkům či vlastnostem nesmazatelně zapsali do obecného povědomí evropských národů. Vlastní jméno zakomponované do struktury frazeologizmu získává obecný význam a stává se symbolem určitých vlastností denotátu jména.

4.3.1. Biblizmy

Mezi biblizmy patří takové frazeologické jednotky, jejichž zdrojem je Písmo svaté. Skupina biblických frazeologizmů je velice různorodá a obsáhlá. S. Šuležkova (2002:48) uvádí, že v ruštině jich existuje okolo osmi set. Podle L. Stěpanové (1998:239) spadá většina biblizmů do oblasti knižní lexiky.

Všechny biblizmy, tedy i ty obsahující vlastní jména, lze rozdělit podle toho, jaký mají vztah k biblickým textům. Mezi biblizmy patří přesné citáty z Písma, frazeologizmy vzniklé na základě „zhuštění“ částí biblických příběhů i frazeologizmy, které z Bible bezprostředně nevycházejí, ale jsou jí volně inspirovány.

Bibilizmy často bývají řazeny k tzv. internacionalizmům – frazeologizmům totožným v mnoha jazycích. Toto tvrzení platí ovšem pouze o části biblických frazeologických jednotek - např.

начать от Адама – začít od Adama, Содом и Гоморра – Sodoma (a) Gomora, Лотова жена – Lotova žena, ноев ковчег – Noetova archa, вавилонская башня – babylonská věž, каинова печать – Kainovo znamení, болен как лазарь – být (ležet) jako lazar.

Přísně vzato, poslední dva uvedené případy nejsou zcela totožné – celkový význam ruského i českého ekvivalentu je sice v obou případech stejný, ale existují zde jemné rozdíly v sémantice komponentů obou ekvivalentů - *znamení* je poněkud obecnější pojem než *печать*, popř. v jejich struktuře - v češtině se přirovnání *jako Lazar* zpravidla nepoužívá s přídavným jménem *nemocný*, ale se slovesem *ležet* nebo *být*.

Podobných příkladů, kdy se shoduje sémantika českého i ruského frazeologizmu jako celku, ale jejich strukturní, lexikální či syntaktická stránka se liší, lze najít víc: *Иудин поцелуй (поцелуй Иуды) – jidášský polibek, фома неверный (неверующий) – nevěřící Tomáš, тьма египетская – egyptská tma, египетские казни – egyptské rány, прожить мафусаиловы веки – být starý jako Metuzalém*. Tyto rozdíly mohou být dány zejména gramatickými faktory a také odlišnou překladatelskou tradicí.

Ačkoliv výchozí zdrojový materiál biblizmů je pro všechny národy stejný, odráží se ve frazeologizmech biblického původu také osobitost jednotlivých národů. L. Stěpanova říká, že každý jazyk má svou vlastní sestavu biblických rčení, která se vyznačuje rysy charakteristickými pouze pro ten daný jazyk a dané kulturní prostředí. Specifický je již samotný výběr biblických námětů, které jsou základem mnoha frazeologizmů. (Stěpanova, 2004: 48).

Toto tvrzení dokumentuje fakt, že jak v češtině, tak v ruštině existuje celá řada biblizmů, jenž se v druhém z porovnávaných jazyků nevyskytují, což platí i pro biblické frazeologizmy s vlastními jmény. Jako příklad lze uvést např. výraz *прожить аридовы веки* – dožít se vysokého věku. Podle Bible se Jered, jeden z praotců, dožil úctyhodných 962 let (Ex 5,18). V ruštině se výraz *аридовы веки* používá jako synonymum k frazeologizmu *мафусаиловы веки*, spojenému s postavou dalšího starozákonního praotce Metúšalacha (Metuzaléma). Ten žil dokonce ještě o sedm let déle – zemřel ve věku 969 let (Gn 5, 25). Metúšalachovo jméno figuruje jako symbol dlouhověkosti i v české frazeologii (rčení *starý jako metuzalém* má ovšem na rozdíl od ruštiny strukturu přirovnání), ale jméno Jereda zde nenajdeme.

Vlastnosti některých biblických postav se v ruštině staly základem mnoha přirovnání – *целомудренный как Иосиф, сильный как Самсон, могучий как Нимрод, как праведный Яков*. Rovněž tato přirovnání se v češtině nepoužívají, ačkoliv i tady existuje obecně zažitá představa Samsona jako biblického siláka. Zajímavý je vývoj jména lovce Nimroda.

V češtině postupně došlo k jeho apelativizaci a dnes již vesměs ani není chápáno jako jméno, nýbrž pouze jen jako pojem označující amatérského myslivce.

Opačným případem jsou frazeologizmy se jménem Petr, kterých v češtině existuje značné množství, ale v ruštině prakticky chybí. Zmíníme jen některé příklady: Apoštol Petr podle evangelia zapřel Krista (Mt 26, 75) – odtud frazeologizmus *zapřít někoho jako Petr Krista*. Petr, původně rybář, je patronem českých rybářů, kteří se proto zdraví jeho jménem *Petrův zdar!* Kromě toho se jméno svatého Petra často používá ve spojení se jménem dalšího apoštola Pavla – např. je to *Petr jako Pavel* – ‘jsou stejní’ atd. (viz Stěpanova, 2004:43).

V následujících odstavcích uvedeme některé z nejznámějších biblických postav a všimneme si, jakým způsobem se jejich jména odrazila v ruské a české frazeologii.

Prvním člověkem na Zemi byl podle Starého zákona Adam. S jeho jménem a se jménem jeho ženy Evy je spojen příběh o prvotním hříchu a následném vyhnání z ráje. Adam s Evou se původně pohybovali po ráji nazí. Pak ale okusili zakázané ovoce ze stromu poznání, a protože u nich rázem propukl stud, začali se zahalovat fíkovými listy. Tento námět se odráží jak v ruské, tak v české frazeologii. L. Stěpanova (2004:44) vymezuje společné jádro informací o denotátu, které jméno Adam v ruštině a v češtině realizuje:

- 1) ‘začátek’ – *начинать от Адама* – *začínat od Adama*
- 2) ‘staré hříchy, zvyky’ – *свлечь с себя ветхого Адама* – *svléci (složiti) starého Adama* (zast.) – ‘zbavit se zažitých představ, duševně se obrodit, napravit se’. Je zajímavé, že výraz *ветхий Адам* už byl v přeneseném významu použit i v samotné Bibli, kde jej ve významu ‘hříšný člověk, který sám sebe zatěžuje vlastními předsudky a zažitými zvyky’ používá ve svých Listech Římanům, efezským a koloským apoštol Pavel.
- 3) ‘prarodič lidstva’ – *дальняя родня, чуть не по Адаму* – *příbuzný po Adamu* (ve významu ‘vzdálený příbuzný’)
- 4) ‘ten, kdo žil dávno’ – *это при Адаме было* (‘bylo to dávno’), *Адамовы веки* (‘staré doby’) – *mají to tam jako za Adama* (‘zastaralé, nemoderní’)
- 5) ‘nahý’ – *нагый как Адам, в костюме Адама* – *nahý jako Adam, v rouše Adamově*

V češtině se často používá výraz *chodit (koupat se) na Adama* a je rozšířena dokonce i varianta s hypokoristickou podobou Áda – *chodit (koupat se) na Ádu*, což svědčí o vysokém stupni aktivního používání tohoto frazeologizmu.

L. Stěpanova (2004:44) dále upozorňuje, že kromě výše uvedených internacionalizmů existují v obou jazycích frazeologizmy s propriem Adam příznačné pouze pro daný jazyk. V ruštině např. existuje rčení *прожить Адамовы лета*, který je založen na Adamově dlouhověkosti.

Čeština naopak zpracovává jiné charakteristické rysy Adamovy osoby a to ve větší míře než ruština:

- 1) ‘muž’ – *plémě Adamovo* (‘muži’)
- 2) ‘zemřelý’ – *poslat za Adamem* (‘zabít’)
- 3) ‘nesvatý’ – *udělat něco na sv. Adama* (‘nikdy to neudělat’)
- 4) ‘ženatý’ – *dostat se do řehole sv. Adama* (‘oženit se’)

Do frazeologie proniklo i jméno Adamovy zvědavé ženy Evy. Evina zvědavost se stala obrazem pro frazeologismus *любопытная Ева* (v ČJ *zvědavá Eva*). V českém jazyce však postupně došlo k sémantickému rozšíření tohoto výrazu a ten nyní může kromě zvědavých příslušnic něžného pohlaví charakterizovat obecně všechny ženy.

Další významnou starozákonní postavou, jejíž jméno se odrazilo ve frazeologii, je praotec všech Židů Abrahám, který podle Bible uzavřel smlouvu s Hospodínem. Také v četnosti frazeologizmů obsahujících Abrahámovo jméno existuje v češtině a ruštině značná disproporce. V ruštině se uvádí pouze jedna frazeologická jednotka s tímto propriem – *лоно Авраамово* (‘bezpečné místo’). Tomuto výrazu žádný z podobných českých frazeologizmů neodpovídá ani svou lexikální, ani sémantickou stránkou. V češtině ale existuje mnoho jiných frazeologizmů vycházejících z různých aspektů tohoto biblického hrdiny. Frazeologizmy *už je u Abraháma*, *jít k Abrahámovi* se používají ve významu ‘být mrtev’, ‘zemřít’. Stejný význam i strukturu má i ruský výraz *отправиться к праотцам*, v němž se však místo propria vyskytuje apelativum.

Frazeologismus *pamatovat Abraháma (léta Abraháмова)* znamená ‘být velmi stár’. J. Zaorálek zaznamenává také výraz *na Abraháma volat* se dvěma významy – (1) ‘prosit o milost’ a (2) ‘dávat’ (Zaorálek, 1996). Nejrozšířenějšími českými frazeologickými jednotkami se jménem Abrahám jsou ty, které mají význam ‘dožít se padesáti let’ – *vidět (spatřit) Abraháma, mít Abraháмова léta*. Tyto frazeologizmy ovšem nevycházejí z charakteristiky samotného Abraháma, ale z besedy Ježíše s Hebrejci popsané v evangeliu sv. Jana. Hebrejci nevěří Ježíšovi a ptají se: „Ještě ti není padesát a viděl jsi Abraháma?“ (J 8, 57). Odtud vzniklo metaforické označení padesátiletého výročí (Stěpanova, 2004: 45).

Na příkladu jiného biblického hrdiny Jóba lze dobře dokumentovat národní svébytnost biblických frazeologizmů. Jób, hlavní postava stejnojmenné biblické knihy, byl šťastný, bohatý, ale také dobrý člověk, který pevně věřil v Boha. Svě upřímné víry se nevzdal, ani když jej Bůh o všechno připravil, aby zjistil, jestli i v bídě dokáže Jób zůstat stejně dobrý a spravedlivý.

Česká i ruská frazeologie Jóbův příběh zpracovávají, ale každá zdůrazňuje jinou stránku tohoto námětu. V ruštině se používají výrazy *беден как Иов* (o nemajetných lidech) a zastaralý *Иов многострадальный* (o člověku, jenž statečně snáší neštěstí). První výraz vyzdvihuje aspekt Jóbovy chudoby, druhý jeho utrpení. České frazeologizmy odrážejí jiné rysy vyprávění o Jóbovi: zprávu o nenadálém neštěstí (*Jobova zvěst*), trpělivost (*trpělivý jako Jób*) a trpělivé snášení strádání (*trpí jako Jób*).

Do obecného povědomí se díky frazeologii dostalo i jméno krále Šalamouna, proslulého svou moudrostí (1Pa 1, 1-13). Jak v ruštině, tak v češtině figurují přirovnání *мудрый как Соломон* - *moudrý jako šalomoun*. V češtině však toto rčení bývá často myšleno ironicky. Proto se z něho vyvinuly další negativně zabarvené frazeologizmy, které jsou silně expresivní, často nářečné a v ruštině jejich ekvivalenty nenajdeme – např. *(moudrý) jak šalomounova řít', jak šalomounova košula, chytrý jak šalomounův knoflík u gatí, dělá jako by snědl šalomounův mozek* atd. (Zaorálek, 1996:349).

Naopak frazeologizmy s propriem Lazar jsou četnější v ruštině než v češtině. V obou jazycích ovšem došlo k apelativizaci tohoto vlastního jména, o čemž svědčí i malé počáteční písmeno v komponentech frazeologizmů.

Lazar byl podle evangelia malomocný žebrák trpící hladem. Ležel před vraty domu jistého boháče a marně prosil alespoň o zbytky z boháčova stolu. Nakonec zemřel vyčerpáním a po smrti se dostal do ráje⁵, zato boháč byl poslán do pekla. (L 16, 19-25). V češtině je značně rozšířené přirovnání *být (ležet) jako lazar* „být nemohoucí, nemocný“. V ruštině existují frazeologizmy, které kromě aspektu Lazarova chatrného zdraví a nemohoucnosti (*болен как лазарь, прикидываться (притворяться) лазарем* – „simulovat nemoc“) zpracovávají i aspekt jeho chudoby – *беден как лазарь, лазаря (лазарем) неть (тянуть, затевать), пир лазаря* (BMS, 1998:330).

V. Mokienko upozorňuje, že výraz *лазаря (лазарем) неть* je čistě ruský. Duchovní stich o Lazarovi byl v minulosti na Rusi oblíbenou písní potulných žebráků, kteří ji zpívali za účelem získání almužny. Odtud vzniklo ironické rčení *лазаря (лазарем) неть* s významem ‘dělat ze sebe nešťastného, naříkat na osud ve snaze vzbudit lítost’ (Mokienko, 1999a:158).

Výrazně negativní konotaci má v obou jazycích biblické jméno Jidáš. Jidáš byl původně nejbližším Kristovým učedníkem, ale nakonec jej zradil. V Getsemanské zahradě ho označil polibkem a vydal ho tak do rukou židovských veleknězů (Mt 26, 14-16). Obraz Jidáše – zrádce se vtiskl jak do ruské, tak do české frazeologie velmi podobně. Z obou jazyků je znám

⁵ v Bibli se doslova praví, že ho „andělé přenesli k Arahámovi“ (L 16,22), tzn., že základ frazeologizace propria Abrahám byl položen již v samotné Bibli

výraz *Иудин поцелуй* (*поцелуй Иуды*) – *jidášský polibek* ve významu ‘zrada’. V ruštině existuje knižní označení pro zrádce *Иуда-предатель* (BMS, 1998:237). Čeština má pro takového člověka výrazy *Jidáš mu z očí kouká* a spíše hovorové a velmi expresivní *smrdí Jidášem* (Zaorálek, 1996:116).

Ústřední postavou Nového zákona je Ježíš Kristus. Také jméno Krista proniklo do frazeologie. Výrazy s tímto propriem se však v obou srovnávaných jazycích významově poměrně liší. V ruštině se jméno Kristus často objevuje ve frazeologizmech označujících prosbu nebo žebrání: Spojení *Христа ради* (*ради Христа*) znamená buď zvolání, kterým se žebráci obracejí s prosbou o almužnu, nebo výraz zesílené prosby. S tímto obratem souvisejí i zastaralý hovorový frazeologizmus *Христа ради просить, жить христовым именем* – ‘žebrat’ a výraz *Христом-богом просить* (*молить*) – ‘úpěnlivě prosit’. V ruštině dále existují i zastaralé frazeologizmy *вам тебе Христос* (potvrzení pravdivosti slov, ‘čestné slovo’) a *Христос с тобою*. Posledně jmenované rčení má tři významy: (1) přání štěstí a úspěchů, (2) výraz rezignovaného souhlasu, neochotu hádat se, (3) zvolání vyjadřující údivení, úlek. Tímto třetím významem výraz *Христос с тобою* částečně odpovídá českému údivnému zvolání *Kriste pane!!*. Nejrozšířenějším ruským frazeologizmem je zřejmě přirovnání (*жить*) *как у Христа за пазухой* – ‘bezstarostně žít’. Ačkoliv se podobná přirovnání vyskytují i v ukrajinštině, polštině a dokonce slovenštině (Mokienko, 1980:28), český jazyk má pro vyjádření stejného významu jiné frazeologické prostředky.

V českém jazyce se jméno Krista objevuje v už zmíněném zvolání *Kriste pane!*, a také ve významově obdobném, ale expresivnějším *Kristova noho!*. Toto hovorové rčení patří podle L. Stěpanové do periferie korpusu biblických frazeologických jednotek, tedy do skupiny biblizmů, které jsou s Bibli spojeny nepřímou, nebo jde o rčení se zkomolenou formou, která vznikla v lidové řeči (Stěpanova, 2004: 215). Vzniklo relativně nedávno a je tak důkazem, že proces frazeologizace biblických jmen pokračuje i v současnosti. J. Zaorálek uvádí další česká rčení: *Kristus Pán se hněvá* (‘hřmí’), *Kristus pán hrozí ohnivou rukou* (‘blýská se’), *kdyby ti Kristus Pán po zádech rajtoval* (‘stůj co stůj’), *to ještě chodil Kristus Pán po světě* (‘je to velmi dávno’), *to je u Krista Pána* (‘to nikdo neví’), *za Krista Boha mě nechytíte* (‘ani za nic’) (Zaorálek, 1996).

Existují i slovní spojení se jménem Kristus, která jsou společná pro oba jazyky. Takovým je např. označení jeptišky jako *христова невеста* – *Kristova nevěsta*. V ruštině se však tento výraz používá i v druhém významu – ‘mrtvá dívka’ (ФССРЯ, 2004:).

Kromě antroponym vyskytujících se v Bibli se do frazeologizmů dostala i některá biblická toponyma. Vedle již zmíněného rčení *Содом и Гоморра* – *Sodoma (a) Gomora*, výrazu

označujícím zkaženost a nepořádek založeném na obrazném přenesení významu jmen dvou biblických měst zničených pro prostopášnost jejich obyvatel ohnivým deštěm (Gn 19, 24-25), najdeme v obou jazycích frazeologizmy se jménem Babylon.

Tyto frazeologizmy vycházejí z příběhu o stavbě vysoké babylonské věže, při které došlo ke zmatení jazyků (Gn 11, 5-7). Výraz *вавилонское смешение языков* – *babylonské zmatení jazyků* existuje jak v češtině, tak v ruštině. Rozdíl je ve stylistickém zabarvení. Zatímco v češtině jde o neutrální obrat, v ruštině má toto rčení knižní charakter. Jako neutrální se v ruštině používá podobný výraz *вавилонское столпотворение*, který měl původně totožný význam. Postupem doby zde došlo k sémantickému posunu. Slovo *столпотворение* vzniklo původně složením lexém *столп* – ‘věž’ a *творение* – ‘stavba’. V důsledku zastarání lexému *столп* však začalo být slovo *столпотворение* chápáno jako odvozenina od slova *толпа*, takže celý frazeologizmus dnes označuje ‘velké množství lidí’.

Sémantické posuny lze pozorovat i na českých rčenicích. Výraz *zmatení jazyků* získal postupem doby kromě významu ‘různojazyčná mluva’ i význam ‘hluk, hádky, zmatek’. Sémantické změny těchto frazémů dokládají, že biblické frazeologizmy s vlastními jmény nepředstavují izolovanou složku, ale stejně jako ostatní jednotky se vyvíjejí v souladu se zákonitostmi vývoje celého jazykového systému. (Stěpanova, 2004:50).

4.3.2. Frazeologizmy vycházející z antické kultury

Další oblastí, ze které čerpají frazeologické systémy všech evropských národů, je oblast antické kultury. S. Šuležkova (2002:74) uvádí, že počet frazeologizmů vztahujících se k antice je v ruštině přibližně pětkrát menší než počet biblizmů. Jejich nižší četnost je způsobena tím, že světské knihy vycházející z antických tradic nemohly svým významem a rozšířeností soupeřit s knihami křesťanskými. Pravoslavný obyvatel Rusi se totiž v minulosti už ze samé podstaty tehdejšího způsobu života prakticky denně dostával do styku s Písmem, modlitebními knížkami nebo jinými nositeli křesťanských duchovních zásad⁶ a získával tak povědomí o biblických příbězích a postavách. S biblizmy ovšem pojí frazeologické jednotky antického původu několik společných rysů: převážně knižní ráz, internacionalismus (tj. výskyt významově totožných či blízkých ekvivalentů v ostatních evropských jazycích), ale zároveň schopnost odrážet specifiku vývoje daného jazyka.

Antický původ lze nejnázat odhalit právě u frazeologizmů s vlastními jmény, protože zpravidla obsahují na první pohled cizorodé, specifické prvky. Onomastické frazeologizmy

⁶ Prostí lidé většinou knihy pochopitelně sami nečetli, ale s jejich obsahem byli obeznámeni

vztahující se k antické kultuře zahrnují jednak výrazy vycházející z řecké a římské mytologie (např. *ариаднина нить* – *Ariadnina nit*, *Геркулес на распутье* – *Herkules na rozcestí* atd.) a jednak aforizmy či rčení spojená s historickými postavami nebo antickými literárními díly (např. *перейти Рубикон* – *překročit Rubikon*, *аттический сұл* – *attická sұл* nebo Ciceronovy výroky *когда гремит оружие, музы молчат* – *mezi zbraněmi mlčí múzy* a *Ганнибал у ворот* – *Hanibal před branami*).

S. Šuležkova (2002:77) tvrdí, že charakteristickým rysem ruských frazeologizmů souvisejících s antickou kulturou je téměř úplná nepřítomnost atributivně predikativních jednotek a neproduktivnost kvalitativně-přísllovečných jednotek. Své tvrzení dokládá pouze jedním existujícím atributivně predikativním přirovnáním *беден как Ип*. V češtině také nejsou přirovnání s antickými prvky příliš častá, ale existuje zde např. sousloví *bohatý jako Krésus*.

S. Šuležkova dále konstatuje, že nejpočetnější skupinu rčení antického původu tvoří dvoukomponentní jednotky, jejichž gramatické jádro tvoří podstatné jméno propojené s druhým, podřadným komponentem atributivními vztahy (Šuležkova, 2002:79). Do této skupiny spadá značné množství frazeologizmů obsahujících propria nebo jejich deriváty (*ариаднина нить*, *Ахиллесова пята*, *колесо Фортуны*, *ящик Пандоры* atd.).

Nejvíce frazeologizmů s proprii antického původu proniklo do dnešních jazyků z řecké a římské mytologie. Zpravidla se jedná o kalky z řečtiny a z latiny. Některá rčení jsou jak v ruštině, tak v češtině identická po všech stránkách – např. *Пиррова победа* – *Pyrrhovo vítězství*, *Прокрустово ложе* – *Prokrustovo lože*, *Дамоклов меч* – *Damoklův meč*, *Геркулес на распутье* – *Herkules na rozcestí*.

.Přesto lze, podobně jako u biblismů, při srovnávání obou jazyků vysledovat i mezi onomastickými frazeologickými jednotkami se stejným propriem celou řadu rozdílů. Tyto odlišnosti vyplývají z rozdílnosti obou jazykových systémů a projevují se na morfologické, strukturální, lexikální, stylistické i sémantické úrovni.

V morfologické rovině se nejvýrazněji projevuje různý přístup k zachování antických koncovek. Zatímco v ruštině zůstává koncovka zachována ve všech pádech i ve formě přídavného jména, v češtině se ve vedlejších pádech a adjektivech vypouští, srov. *Геркулесовы столбы* – *Herkulovy sloupy*, *Геркулесова работа* – *Herkulova práce*, *Ахиллесова пята* – *Achillova pata*, *троянский конь* – *trojský kůň* atd. Zachovávání antických koncovek v ruském jazyce dokládá větší míru osvojení cizorodých antických proprií a jejich výraznější zapracování do ruského gramatického systému. Čeština naopak zohledňuje u proprií antického původu gramatické zákonitosti původních jazyků.

Odlišnosti jsou zřetelné i ve struktuře frazeologizmů. České frazeologizmy vycházející z antické kultury jsou nejčastěji založeny na spojení přivlastňovacího přídavného jména (derivátu příslušného propria) a podstatného jména. V ruštině je tento model neproduktivní, proto jsou ruské ekvivalenty těchto frazeologizmů tvořeny dvěma podstatnými jmény, z nichž jedno je proprium v genitivu – např. *ящик Пандоры* – *Pandořina skříňka*, *стрела Амура* – *Amorova střela*.

Jako příklad různé lexikální stránky frazeologizmů uvedeme sémantické ekvivalenty *Авгиевы конюшни* – *Augiášův chlév* označující ‘velký nepořádek’. Frazeologismus odráží příběh o šestém hrdinském skutku mýtického siláka Hérakla. Hérakles dostal za úkol uklidit kravín elidského krále Augiáše, který v něm choval překrásné bílé býky. Kravín se neuklízěl už několik let. Hérakles proto obrátil tok dvou řek a všechn hnůj z kravína odplavil (BMS, 1998:296).

Při kalkování tohoto frazeologizmu se do výrazu dostaly v každém jazyce různé lexémy a to ty, které byly v době převzetí výrazu v daném jazyce nejvíce aktivní (Stěpanova, 1995:77). V češtině zapadá vznik frazeologizmu *Augiášův chlév* do celkového sémantického rámce, jenž slovo chlév v české frazeologii vytváří (srov. *je to tu jako ve chlévě*, *nadělat chlívek*) a navíc věrněji než ruský výraz odkazuje ke svému předobrazu: Slovo *chlév* označuje příbytek pro různá hospodářská zvířata, tedy i dobytek, zatímco v ruštině se součástí frazeologizmu stal výraz *конюшня* (*stáj*), což neodpovídá obsahu legendy.

Lexikálně - stylistické odlišnosti se projevují např. ve frazeologizmu *Ахиллесова пята* – *Achillova pata*. Zatímco v češtině je slovo ‘pata’ stylisticky neutrální, v ruštině se jedná o archaizmus. Proto se objevují tendence nahrazovat archaickou formu stylisticky nezabarveným současným ekvivalentem ‘*пятка*’. Existence neutrálních variant svědčí o vysokém stupni osvojení tohoto výrazu (Stěpanova, 1995: 76).

Dvojice rčení *кануть в Лему* a *напít se [воды] з Лэ́хэ* se kromě různého stylistického zabarvení odlišuje i obrazností a sémantikou. Ruský výraz *кануть в Лему* znamená ‘být zapomenut, zmizet beze stopy’. V češtině má sousloví *напít se [воды] з Лэ́хэ* význam ‘zapomenout’. Jádro frazeologizmu tvoří název mýtické řeky zapomnění, která se nachází v říši mrtvých. Jakmile se z ní mrtvý napil, navždy zapomněl na svůj pozemský život.

V ruském prostředí je frazeologismus *кануть в Лему* hojně rozšířený, naopak v češtině je výraz *напít se [воды] з Лэ́хэ* značně knižní a nepřiliš používaný. O jeho nevžitosti vypovídá zachování cizorodé formy propria Léthé (Stěpanova, 2004:67).

Sémantická rozdílnost je zapříčiněna zdůrazněním dvou různých aspektů spjatých s řekou Léthé. Čeština akcentuje účinek vody z této řeky, tj. zapomenutí (člověk se napije a v ten

okamžik zapomene na pozemský život). Předobrazem ruského frazeologizmu je poloha řeky – její umístění v říši mrtvých. Z říše mrtvých není cesty zpět, proto ti, kteří se tam už dostali, jakoby zmizí beze stopy. Významový posun oproti češtině může být způsoben i smíšením antického elementu s domácím, čistě ruským přirovnáním *как в воду кануть* ('zmizet beze stopy'), jehož původ je vysvětlován dvěma způsoby: (1) výraz vznikl na základě obrazu kamene hozeného do vody, který se okamžitě ponoří a (2) jako obraz posloužila dešťová kapka, jež se po dopadnutí na vodní hladinu beznadějně rozmělní ve vodní mase. Oporou této verze má být fakt, že *кануть* je zastaralou podobou slovesa *кануть* (BMS, 1998:337).

Některé mýty zakořenily v evropském povědomí natolik hluboce, že na jejich základě vzniklo více frazeologizmů. Například mýtus o bájném hrdinovi Héraklovi dal vzniknout několika frazeologizmům zachycujícím různé vlastnosti denotátu tohoto jména.

Polobůh Hérakles, syn samotného Dia, se podle řecké mytologie na prahu dospělosti ocitl před životním rozhodnutím. Rýsovaly se před ním dvě cesty – cesta Ctnosti a cesta Rozkoše. Hérakles se rozhodl vydat po trnitě cestě Ctnosti, zaručující mu uznání a slávu. Osud ho pak zavedl na dvůr krále Eurysthea. Tomu musel Hérakles dvanáct let sloužit a vykonat pro něj dvanáct nesmírně náročných a nebezpečných úkolů (Fink, 1996:142; BMS, 1998:109).

Proprium Hérakles vystupuje v české i ruské frazeologii jako polykonotativní. V obou jazycích realizuje několik významů (Stěpanova, 1995:79):

- 1) 'člověk konající hrdinské činy' – *геркулесов подвиг* – *herkulovský čin*
- 2) 'těžce pracující člověk' – *геркулесов труд* – *Herkulova práce*
- 3) 'silák' – *сильный как Геркулес* – *silný jako Herkules*
- 4) 'člověk stojící před závažným rozhodnutím' – *Геркулес на распутье* – *Herkules na rozcestí*
- 5) 'člověk, který se dostal až na samou hranici něčeho' – *Геркулесовы столбы* – *Herkulovy sloupy*

V češtině i v ruštině ovšem najdeme i frazeologizmy, které v druhém ze srovnávaných jazyků chybějí. Do této skupiny patří např. ruské výrazy *Прометеев огонь* ('neutuchající touha dosáhnout vysokých cílů'), *узы Гименея* ('manželství'), *(иметь) Мидасовы уши* ('být hloupý a vychloubačný') aj. Pouze v češtině naopak existují frazeologizmy *být jako Medúza* ('být rozcuchaný'), *Eridino jablíčko*⁷ ('příčina sporu'), *носить совы до Атен*⁸ ('dělat něco zbytečně') apod.

⁷ pro tento výraz existuje i v RJ i v ČJ synonymní frazeologizmus, který rovněž vychází z mýtu o sporu tří bohůň, který měl rozhodnout Paris – *яблоко раздора* – *jablko sváru*

Čeština má oproti ruštině další specifika. Pozoruhodné je zejména nahrazování některých antických vlastních jmen českými překlady. Např. latinské vlastní jméno Fortuna, figurující např. v ruském frazeologizmu *колесо Фортуны*, je nahrazeno v českém ekvivalentu propriem Štěstěna. Výraz *kolo Štěstěny* je v češtině mnohem frekventovanější, než knižní ekvivalent s původním jménem Fortuna (Stěpanova, 1998:81).

Kromě tohoto jevu se v české frazeologii ještě objevují i vlastní jména vytvořená podle antického vzoru, ovšem na českém základě. Takovým je např. pseudolatinské jméno Mílius, používající se jako komponent frazeologizmů *být jako mílius*, *usmívat se jako mílius* apod. Podle L. Stěpanové vzniklo toto proprium odvozením od slova milý přidáním latinského sufixu zřejmě ve studentském prostředí (Stěpanova, 2004:70).

O vysoké míře osvojení antických námětů oběma jazyky svědčí i přechod mnoha původně antických jmen v apelativa – *геркул*, *hercules* – ‘silák’, *фурья*, *furie* – ‘zlá žena’, *сфинкс*, *sfinga* – ‘záhadný člověk’ aj.

Frazeologizmy s vlastními jmény antického původu hluboce pronikly jako do českého, tak do ruského jazykového systému. Ačkoliv většina z nich má knižní charakter, přesto se tato skupina frazeologizmů neustále vyvíjí a u některých obrátů i v současnosti vznikají méně knižní varianty. Přestože většina českých i ruských frazeologizmů s vlastními jmény antického původu představuje kalky z původních jazyků, lze na nich prokázat některé osobitosti a specifika jejich vývoje v jednotlivých jazycích.

4.3.3. Frazeologizmy převzaté ze světové historie a literatury

Třetím zdrojem frazeologizmů s vlastními jmény cizího původu je světová literatura a historie. Také většina apelativizovaných vlastních jmen i frazeologizmů pronikajících do ruštiny a češtiny z této oblasti má internacionální povahu. V obou jazycích například existuje přenesený obraz Dona Qijota, hrdiny známého Cervantesova románu *Důmyslný rytíř Don Quiote de la Mancha*, s významem ‘naivní, nenapravitelný snílek’. V ruštině dále najdeme knižní frazeologizmy *Ромео и Джулиетта* (‘mladí milenci’) a *монтежки и капулетты* (‘znepřátelené strany, rody’), pocházející z proslulé tragedie W. Shakespeara aj.

Na půdě ruského impéria má kořeny mezinárodně rozšířený obrat *потемкинские деревни* – *potěmkinská (potěmkinovská) vesnice* – ‘něco dělané bezúčelně, jen na efekt’. Je odvozen od jména skutečné historické postavy - knížete Potěmkina, jednoho z rádců carevny Kateřiny II.

⁸ na stejném nebo podobném strukturně-sémantickém principu fungují v obou jazycích běžné frazeologizmy *возить дрова в лес* – *pošení dříví do lesa*; v RJ existuje ještě významově ekvivalentní výraz obsahující čistě ruské reálie a toponymum – *ездить в Тулу со своим самоваром* (Mokienko, Wurm, 2002)

Když carevna r. 1787 navštívila Krym, nechal Potěmkin vybudovat obrovské kulisy vzkvétajících vesnic, aby si Kateřina i zahraniční vyslanci, kteří ji doprovázeli, udělali falešný obrázek o tom, jak dobře se na Krymu žije. Díky přítomnosti zahraniční delegace, která Potěmkinův trik prohlédla, rčení *potěmkinská vesnice* zdomácnělo v mnoha evropských jazycích (Mokienko, 1999a:161; BMS, 1998:156).

I v těchto mezinárodních frazeologizmech ale lze v jednotlivých jazycích vysledovat určité zvláštnosti vyplývající z různých přístupů k jejich překladu. V ruštině i v češtině existují frazeologizmy, které jsou kalkami názvu románu L. Carrola *Alice in Wonderland*. V ruštině si proprium z větší části ponechává cizí podobu – *Алиса в стране чудес*, zatímco do češtiny bylo kromě apelativních komponent názvu románu převezeno i vlastní jméno Alice – *Alenka v říši divů*. Název knihy se stal přeneseným označením člověka, jenž se ocitl na neobvyklém místě plném překvapení (Stěpanova, 2004:71).

V porovnání s biblizmy a frazeologizmy spjatými s antikou představují onomastické frazeologizmy přejaté ze světové literatury a historie méně početnou skupinu. Přesto i oni dokumentují, že každý z obou srovnávaných jazyků si jejich společné předobrazy adaptuje ke svému gramatickému a lexikálně sémantickému systému. Podobně jako u prvních dvou skupin frazeologizmů cizího původu závisí výběr jejich předloh na mnoha lingvistických i extralingvistických faktorech a může být pro každý jazyk individuální (viz Stěpanova 204:71).

5. ZÁVĚR

Tato práce se zabývala fungováním vlastních jmen v ruské a české frazeologii. Vlastní jména jsou specifické lexikální jednotky, které na rozdíl od podstatných jmen obecných pojmenovávají jedinečný denotát, a nemají tudíž pojmový obsah. Přesto u některých vlastních jmen dochází během vývoje jazyka k jejich apelativizaci, tj. přechodu od vlastního jména k obecnému. Vlastní jména se stávají obecnými na základě obrazného přenesení extralingvistických skutečností svázaných s jejich denotátem (vlastní jméno se stává zobecněným symbolem těchto skutečností). Ve frazeologizmech tedy vystupují taková vlastní jména, která získala obecný význam. Vlastní jméno může do frazeologizmu proniknout také pouze na základě náhodné shody rytmu či rýmu s ostatními komponenty frazeologické jednotky nebo na základě náhodné či genetické příbuznosti propria s obecnými substantivy.

Frazeologizmy s vlastními jmény (onomastické frazeologizmy) tvoří v obou srovnávacích jazycích významnou a specifickou složku frazeologického systému. Součástí frazeologizmů se stávají jak původní ruská a česká vlastní jména, tak vlastní jména přejatá z jiných jazyků.

Původní ruské a české onomastické frazeologizmy lze rozdělit podle toho, jakým způsobem vypovídají o národní specifičnosti, na frazeologizmy odrážející extralingvistické reálie a na frazeologizmy odrážející národně-kulturní specifičnost, jež je vytvořena lingvistickými činiteli.

Onomastické frazeologizmy odrážející národně-kulturní specifičnost vytvořenou lingvistickými činiteli zahrnují (1) frazeologizmy se skutečnými vlastními jmény a (2) frazeologizmy s fiktivními vlastními jmény a slovní hříčky. Frazeologizmy se skutečnými vlastními jmény vznikaly hlavně v minulosti. Nejčastěji obsahují v minulosti frekventovaná antroponyma (jména osob a jejich hypokoristické formy). V dřívějších dobách existovalo zejména v ruštině (v češtině v menší míře) rozdělení jmen na typicky „sedlácká“ a na jména „panská“. Komponenty frazeologizmů se stávala nejčastěji jména „sedlácká“, která původně vypovídala o nízkém sociálním statusu svých nositelů. Proto mají frazeologizmy s původními ruskými a českými antroponymy zpravidla negativní zabarvení.

Frazeologizmy s fiktivními jmény a slovními hříčkami běžně obsahují kromě antroponym také toponyma. Fiktivní jména a slovní hříčky jsou více rozšířenější v české než v ruské frazeologii.

Druhá skupina původních onomastických frazeologizmů odráží extralingvistické reálie dané země. Do této kategorie spadají frazeologizmy vycházející z domácího folklóru, z domácí historie a literatury.

Zdroj přejatých onomastických frazeologizmů představují zejména Bible, antická kultura a mytologie a známá díla světové literatury. Nejčastěji se jedná o frazeologizmy se jmény biblických či mytologických postav a světově známých literárních hrdinů. Přestože mnoho z těchto frazeologizmů vykazuje internacionální charakter (tj. existuje kromě češtiny i ruštiny také v jiných jazycích ve stejné či podobné formě), dají se i na těchto frazeologizmech rozpoznat znaky specifické pouze pro daný jazyk. Národní specifika se projevuje zejména při přejímání různých námětů a při přejímání různých aspektů jednoho denotátu.

Onomastické frazeologizmy jsou v obou jazycích plně integrovány do celkového frazeologického systému. O tom, že tyto jednotky v rámci české a ruské frazeologie nepředstavují izolovanou složku, svědčí jejich časté používání a jejich neustálý vývoj – mj. vznik variant, průnik nových jmen do frazeologie apod.

Frazeologizmy s vlastními jmény je užitečné studovat nejen z hlediska synchronního, ale především z diachronního. Procesy jejich vzniku a vývoje totiž mnoho napovídají o zákonitostech vývoje jazyka jako celku.

РЕЗЮМЕ

Целью данной работы было объяснить специфику фразеологизмов с именами собственными (ономастические фразеологизмы), дать обзор самых распространенных русских ономастических фразеологизмов, объяснить их происхождение и сравнить их использование с фразеологизмами с именами собственными в чешском языке.

Имена собственные – это специфические лексикальные единицы, которые в отличие от имен нарицательных обозначают единичный денотат, и по этому они не заключают в себе понятия. Вопреки этому некоторые собственные имена существительные в течение развития языка проходят процесс апеллятивизации – т.е. переход от собственных имен к нарицательным. В большинстве фразеологизмов наблюдаются те имена собственные, которые приобрели общее значение. Имя собственное может войти в состав фразеологической единицы тоже лишь на основании случайного сходства ритма или рифмы с другими компонентами фразеологизма или на основании его случайной или генетической родственности с именами нарицательными.

Ономастические фразеологизмы образуют в обоих сравниваемых языках важную и особую часть фразеологической системы. В состав фразеологизмов входят и подлинные русские и чешские имена собственные и имена заимствованные из других языков.

Подлинные русские и чешские ономастические фразеологизмы можно разделить на основании того, каким образом они отражают национальную специфичность. По этому критерию можно выделить две группы – фразеологизмы отражающие экстралингвистические реалии и фразеологизмы, специфичность которых обусловлена лингвистическими факторами.

Среди фразеологизмов, специфичность которых обусловлена лингвистическими факторами, принадлежат фразеологизмы с существующими именами собственными, фразеологические каламбуры и фразеологизмы с фиктивными именами. Группа фразеологизмов отражающих экстралингвистические реалии включает фразеологизмы относящиеся к домашнему фольклору, истории и литературе.

Главными источниками заимствованных ономастических фразеологизмов являются Библия, античная культура и мифология и известные произведения мировой литературы. Хотя много из этих фразеологизмов имеет интернациональный характер (т.е. они существуют в идентичной или подобной форме и в других языках), в рамках этой группы можно определить признаки специфические лишь для данного языка.

Национальная специфичность проявляется прежде всего в заимствовании разных денотатов или в заимствовании разных аспектов одного денотата.

В обоих языках ономастические фразеологизмы полностью интегрированы в общую фразеологическую систему, о чем свидетельствует их частое использование и постоянное развитие.

SUMMARY

The aim of this thesis was to explain the specificity of idioms with proper nouns (onomastic idioms), to give an overview of the most common Russian onomastic idioms, to explain their origin and to compare their usage with onomastic idioms in Czech.

Proper nouns are specific lexical units which name unique denotate. Unlike common nouns they do not have any general meaning. However, during the development of a language some proper nouns can undergo the process of the so-called appellativization – to turn into a common noun and get the meaning. Such proper nouns occur in most of idioms. In some less frequent cases a proper noun can become a part of an idiom thanks to its rhythmical similarity to other idiom components or due to its accidental or genetic relativity to common nouns.

In both languages onomastic idioms represent a specific and important part of the idiomatic system. Proper nouns contained in idioms can be both of domestic and foreign origin.

The domestic Russian and Czech onomastic idioms can be divided into two groups based on the way they reflect the national specificity. The first group consists of idioms reflecting extralinguistic factors such as domestic folklore, history and literature. The second group includes idioms reflecting national specificity caused by linguistic factors – idioms with existing proper names and idioms containing word games or fictive names.

In Russian and Czech onomastic idioms are fully integrated into the national frazeology. Their frequent usage and permanent development prove that idioms with proper nouns are not an isolated item in the idiomatic system.

SEZNAM ZKRATEK PRAMENŮ

ČVN – Čeština všední a nevšední. / Red. V. Šmilauer, Praha, 1972.

BMS – Birich A. K – Mokienko, V. V. – Stěpanova L. I. *Словарь русской фразеологии.*

Историко-этимологический справочник. СПб, 1998.

ФССР - *Фразеологический словарь современного русского языка.* / Под редакцией А.

Н. Тихонова. Том II. Москва, 2004.

SEZNAM UVEDENÝCH FRAZEOLOGIZMŮ

FRAZEOLOGIZMY S VLASTNÍMI JMÉNY

ruské frazeologizmy

А

Авгиевы конюшни, 31
Адамовы веки, 25
Акакий Акакиевич, 22
Алёха сельский, 12
Алёша бесконвойный, 12
Алиса в стране чудес, 34
Аннушка уже разлила масло, 23
Аноху строить, 12
ариаднина нить, 30
аридовы веки, 24
аттическая соль, 30
Ахиллесова пята, 30, 31

Б

Баба Яга, 20
беден как Иов, 27
беден как Ир, 30
беден как лазарь, 27
бесплодная Арина, 12
болен как лазарь, 24, 27
было дело под Полтавой, 6, 21

В

в костюме Адама, 6, 25
вавилонская башня, 24
вавилонское смешение языков, 29
вавилонское столпотворение, 29
валять ваньку, 6, 12
вздушить адмирала Чаинского, 16
вниз по матюшке по Волге, 6
во всю Ивановскую, 9
вот тебе Христос, 28

Г

Ганнибал у ворот, 30
Геркулес на растущее, 30, 32
геркулесов подвиг, 32
геркулесов труд, 32
Геркулесова работа, 30
Геркулесовы столбы, 30, 32

Д

дальняя родня, чуть не по Адаму, 25
Дамоклов меч, 30
демянова уха, 23
длинный как коломенская верста, 9
драть (бить) как сидорову козу, 13

Е

египетские казны, 24
ездить в Тулу со своим самоваром, 9, 33

ехать в Ригу, 17

Ж

(жить) как у Христа за пазухой, 28
жить христовым именем, 28

З

задать Храповицкого, 16
заехать к Сотикову и Храповицкому, 16
закадычный друг, 6
здесь как будто Мамай воевал, 21
Змей Горыныч, 19

И

Иван Иванович и Иван Никифорович, 22
Иванушка-дурачок, 20
Ивашко Хмельницкий, 16
Илья Муромец, 19
Иов многострадальный, 27
Иуда-предатель, 28
Иудин поцелуй (поцелуй Иуды), 24, 28
Иудушка Головлёв, 22

К

каинова печать, 6, 24
как будто после Мамаева побоища, 21
как Мамай прошёл (воевал), 21
как праведный Яков, 24
как с Луны свалился, 9
как умная Маша, 9, 14
как француз в Москве, 9, 21
кануть в Лету, 31
когда гремит оружие, музы молчат, 30
колесо Фортуны, 30, 33
кос как Соловей-разбойник, 19
Кощей Бессмертный, 19
кто на Харкив?, 17
куда Макар телят не гонял, 9, 12

Л

лазаря (лазарем) неть, 27
лиса Партикеевна, 20
лоно Авраамово, 26
Лотова жена, 24
любопытная Ева, 26

М

мамаево побоище, 9, 21
мафусаиловы веки, 24
Маша с Уралмаша, 11, 14
Мидасовы уши, 32
минькой (митькой) звали, 11, 15

могучий как Нимрод, 24
монтекки и капuletты, 33
Москва слёзам не верит, 2
мудрый как Соломон, 27
муромский лес, 19

Н

нагий как Адам, 25
наготовить (наварить) как на Маланьину свадьбу, 6,
20
начать от Адама, 24
начинать от Адама, 25
ноев ковчег, 24
нужен как в Петровки варезки, 9

О

от Ромула до наших дней, 23
открыть Америку, 9

П

перейти Рубикон, 30
пир лазаря, 27
Пиррова победа, 30
погнать за Можай, 9, 21
познакомиться с Завалициным и Полежаевым, 16
потемкинские деревни, 6, 33
при царе Горохе, 16
при царе Копыле, 16
при царе Косаре, 16
прикидываться (притворяться) лазарем, 27
прожить Адамовы лета, 25
прожить аридовы веки, 24
прожить мафусайловы веки, 24
Прокрустово ложе, 30
Прометеев огонь, 32
пропал как швед под Полтавой, 9, 21, 22

Р

работать в бригаде Ваньки Шаталова, 16
Ромео и Джульетта, 33

С

с одной стороны Ульяна, с другой Фома, 12
Сидор да Борис об одной дрались, 13
Сидор пьёт – чёрт челом бьёт, 13
Сидора пока ни одна беда не пришла, 13
Сидорова правда – кислем блины мазаны, 13
сильный как Геркулес, 32
сильный как Самсон, 24
словно шёл Мамай с войной, 21

слон и Моська, а Васька слушает да ест, 9
собаку съест, 2
совлечь с себя ветхого Адама, 25
Содом и Гоморра, 24, 28
стрела Амура, 31
съездить в Харьковскую губернию, Зубцовского уезда,
в город Рыльск, да прямо в Рождественный приход,
17

Т

танталовы муки, 6, 9
толкнуть кого-нибудь под микитки, 15
точно Мамай со своей силой прошёл, 21
тришкин кафтан, 23
троянский конь, 30
тьма египетская, 24

У

ухать (поехать) в Могилёв (в Могилёвскую
губернию), 11, 17, 18
узы Гименя, 32

Ф

филькина грамота, 13
фома неверный (неверующий), 24

Х

Христа ради (ради Христа), 28
Христа ради просить, 28
христова невеста, 28
Христом-богом просить (молить), 28
Христос с тобой, 28

Ц

царевна Несмеяна, 20
целомудренный как Иосиф, 24

Ш

Шемякин суд, 21

Э

это при Адаме было, 25

Я

ящик Пандоры, 30, 31

české frazeologizmy

A

Achillova pata, 30, 31
Alenka v říši divů, 34
Amorova střela, 31
ani Kazi by to neuhodla, 19
Ariadnina nit, 9, 30
attická sůl, 30
Augiášův chlév, 31
ариаднина нить, 30

B

babylonská věž, 24
babylonské zmatení jazyků, 29
bohatý jako Krésus, 30
být (ležet) jako lazar, 24, 27
být bohatý jako Krésus, 8
být jak Jura, 14
být jako janek, 14
být jako Medúza, 32
být jako mílius, 33
být starý jako Metuzalém, 24
být ulitáný jako Alik, 9
být v Blaníku, 19
být z Blbákova, 11, 18
být z Drahotuše, 17
být z Hloupětína, 18
být z Prachatic, 17
být z Prosíkova, 17
být z Rozhazova, 17

D

Damoklův meč, 30
děd Vševeda, 20
dělá jako by snědl šalomounův mozek, 27
dělat janka, 14
dopadnout jak sedláci u Chlumce, 9, 22
dostat se do řehole sv. Adama, 26
dostat se do Vomizína, 17

E

egyptská tma, 24
egyptské rány, 24
Eridino jablíčko, 32

H

Hanibal před branami, 30
Herkules na rozcestí, 30
Herkulova práce, 30
herkulovský čin, 32
Herkulovy sloupy, 30, 32
hledí do Slavkova a vidí do Turkova, 18
hloupý Honza, 20
hnát se (běžet, letět) jako janek, 14
homérský smích, 8
honí Klimše, 11, 16

Ch

chodí jako Honza vrtaný, 14
chodit (koupat se) na Ádu, 25
chovat se jak divá Bára, 23
chyť se ho Matouš, 16
chytrý jak šalomounův knoflík u gati, 27

J

jako Benedek u Hradce, 22
jako hloupý Jura, 14
jako Kec u Jankova, 22
jde jako Kača s máslem, 15
je jako Janek, 14
je jako malej Jarda, 9
je to jako když plivne do Stromovky, 9
je to Petr jako Pavel, 25
je to tu jako na Václaváku, 9
Jidáš nu z očí kouká, 28
jidášský polibek, 24, 28
jít do Hajan, 18
jít do Prosíkova, 17
jít k Abrahámovi, 26
Jobova zvěst, 27

K

Kainovo znamení, 24
kdyby ti Kristus Pán po zádech rajtoval, 28
kolo Štěstěny, 33
kouká jako by spadl z Marsu, 9
koupat se na Adama, 25
krásná jako Libuše, 19
Kriste pane!, 28
Kristova nevěsta, 28
Kristova noho!, 28
Kristus pán hrozi ohnivou rukou, 28
Kristus Pán se hněvá, 28
křičet jako Viktorka u splavu, 23

L

Lotova žena, 24

M

má to jak na Juru, 14
mají to tam jako za Adama, 25
mezi zbraněmi mlčí múzy, 30
mit Abrahámovi léta, 26
mit filipa, 13
mit lán v Třešti, 18
(moudrý) jak šalomounova košula, 27
(moudrý) jak šalomounova řiť, 27
moudrý jako šalomoun, 27

N

na Abraháma volat, 26
nadal mně co Žižka mmichy, 22
nahý jako Adam, 25

napít se [vody] z Léhé, 31
nebýt ze Spořilova, 17
nevěřící Tomáš, 24
Noemova archa, 24
nosit sovy do Atén, 9, 32

O

objevit Ameriku, 9
odejít do Hlinska, 18
ostrý jako Brunclíkáv meč, 19
otrhaný jako Žižkova fangle, 22

P

pamatovat Abraháma (léta Abraháмова), 26
pamatovat na (pana) Vrátila (Navrátila), 17
Pandořina skřínka, 31
Petrův zdar!, 25
Pilátovo krédo, 8
plémě Adamovo, 26
poslat do Hořic, 18
poslat za Adamem, 26
poslední Mohykán, 8
pošlu tě do Buchlova, 18
potěmkinská (potěmkinovská) vesnice, 33
potěmkinská vesnice, 34
prodá Chudobu a koupí si Nouzín, 17
Prokrustovo lože, 30
překročit Rubikon, 30
příbuzný po Adamu, 25
přijde na něho Březovka, 17
přijít z Houbova, 18
přišel na něho Musil, 17
přišel na něj Klimeš, 16
Pyrrhovo vítězství, 30

R

rytíř Bajaja, 20

S

sedl Janek na konička, 14
silný jako Bivoj, 19
smát se jako Icík, 13
směje se jak hloupý Janek (Honza), 14
smrdí Jidášem, 28
Sodoma (a) Gomora, 24, 28
starý jako metuzalém, 24
stát jako Janek, 14
stojí jak jura, 14
střílení jako o Božím těle, 9, 20

svléci (složít) starého Adama, 25
sysifovská práce, 8

Š

šklebí se na to jak Mikeš na jelito, 13

T

táhnout do Nouzova a Chudobic, 17
táhnout do Nuzovic, 17
to je u Krista Pána, 28
to ještě chodil Kristus Pán po světě, 28
trojský káň, 30
trpělivý jako Jób, 27
trpí jako Jób, 27
tvářit se jako hloupý Honza, 14

U

udělat něco na sv. Adama, 26
usmívat se jako milius, 33
utíká jako Káča před kocourem, 15
už je u Abraháma, 26

V

v rouše Adamově, 9, 25
vésti ženu na pouť do Kyjova [a z Kyjova do Buchlova a z Buchlova do Modřic], 18
vezmi s sebou Pospíšila, 17
vidět (spatřit) Abraháma, 26
vousatý jako Krakonoš, 19
vyhrát (pořídít, pochodit, dopadnout) jako Rus u Slavkova, 22
vypadá jako Žižkova vojna, 22

Z

za krále Cvrčka, 16
za krále Holce, 16
za Krista Boha mě nechytíte, 28
začít od Adama, 24
zapřít někoho jako Petr Krista, 25
znát své pappenheimské, 8
ztratit se jako Ječmínek, 19
zvědavá Eva, 26

Ž

že by to Žižka nerozházel, 22
žvanivý jako stará Káča, 15

OSTATNÍ FRAZEOLOGIZMY

Без труда не вынешь и рыбку из пруда, 2

бить баклуши, 2

Быть или не быть, 2

валять дурака, 12

возить дрова в лес, 33

драть (бить) как козу, 13

как банный лист, 2

ломать (строить, разыгрывать) [из себя] шута (паяца, клоуна, скомороха), 12

отправиться к праотцам, 26

показать где раки зимуют, 13

помин простыл, 15

поминай как звали, 15

сделаю когда рак на горе свистнет, 13

яблоко раздора, 32

jablko sváru, 32

je to tu jako ve chlévě, 31

nadělat chlívek, 31

nošení dříví do lesa, 33

POUŽITÁ LITERATURA

- Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona.* Podle ekumenického vydání z r. 1985. Biblická společnost v ČSR, Praha, 1990.
- Čermák, F.: *Idiomatika a frazeologie češtiny.* Praha, 1982.
- Čermák, F.: *Frazeologie a idiomatika.* In: Filipec, J. - Čermák, F.: *Česká lexikologie.* Praha, 1985.
- Čeština všední i nevšední. / Red. V. Šmilauer, Praha, 1972.
- Fink, G.: *Encyklopedie antické mytologie.* Olomouc, 1996.
- Havránek, B. – Jedlička, A.: *Česká mluvnice.* Praha, 1960.
- Knappová, M.: *Jak se bude jmenovat?* Academia, Praha, 1985.
- Kučera, K.: *S ženou na pouť do Kyjova.* In: *Naše řeč* 57, č. 3, 1974, str. 139-142.
- Mokienko, V.: *Problém krále Holce – historie, nebo jazyková hříčka?* In: *Naše řeč* 57, č. 1, 1974, str. 19-25.
- Svatodušní svátky – letnice.* http://userweb.pedf.cuni.cz/kov/download/rezac_svatodussv.pdf 2007. (navštíveno 15. 6. 2007).
- Stěpanova, L.: *K etymologii frazeologizmů s vlastními jmény.* In: *Naše řeč* 72, č. 1, 1989, str. 20-28.
- Stěpanova, L.: *Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty.* Olomouc, 2004.
- Бондалетов, В. Д.: *Русская ономастика.* Москва, 1983.
- Виноградов, В. В.: *Лексикология и лексикография.* Москва, 1977.
- Ермолович, Д. И.: *Имена собственные на стыке языков и культур.* <http://dicts.alphanet.org.ua/ermolovich-names-pt1.pdf>. 2001. (navštíveno 2.6. 2007).
- Мокиенко, В. М.: *Славянская фразеология.* Москва, 1980.
- Мокиенко, В. М.: *В глубь поговорки.* СПб., 1999a.
- Мокиенко, В. М.: *Образы русской речи.* СПб., 1999b.
- Мокиенко, В. М.: *Почему так говорят? От авдося до ятя.* СПб., 2003.
- Русская грамматика.* Том I. / ред. колл. Н. Ю. Шведова. Москва, 1980.
- Шанский, Н. М.: *Фразеология современного русского языка.* Москва, 1985.
- Шулежкова, С. Г.: *Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие.* Москва, 2001.
- Степанова, Л. И.: *Нетрадиционные билингвизмы в русском и чешском языках.* In: *Rossica Olomucensia XXXVI.* Olomouc, 1998, str. 239-245.

Степанова, Л. И.: *Фразеологические единицы с именами собственными античного происхождения*. In: *Rossica Olomucensia XXXIII*. Olomouc, 1995, str. 75-83.

Slovníky:

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Praha, 1983; *Výrazy neslovesné*. Praha 1998; *Výrazy slovesné*. Díl I. Praha, 1994.

Mokienko, V. – Wurm, A.: *Česko-ruský frazeologický slovník*. Olomouc, 2002.

Zaorálek, J.: *Lidová rčení*. Praha, 2. vyd. 1996.

Бирих, А. К. – Мокиенко, В. М. – Степанова, Л. И.: *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*. СПб, 1998.

Кондратьева, Т. Н.: *Метаморфозы собственного имени*. Казань, 1983.

Фразеологический словарь современного русского языка. / Под редакцией А. Н. Тихонова. Том II. Москва, 2004.

Шулежкова, С.Г.: *Словарь крылатых выражений из области искусства*. Москва, 2003.